

Zenonas Norkus

Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė¹

Santrauka. Straipsnyje lyginamos tarpukario ir pokomunistinės agrarinių reformų pradinės sąlygos, eiga ir rezultatai, šį diachroninį palyginimą praplečiant ir kontroliuojant synchroniniais palyginimais su analogiškais procesais kitose Rytų ir Vidurio Europos šalyse tarpukario ir pokomunistiniais laikais. Svarbiausius abiejų reformų panašumus lėmė 1949–51 m. kolektyvizacija, visus Lietuvos žemdirbius pastaciūsi į padėtį, kurioje iki 1922 m. reformos buvo dvarų darbininkai kumečiai, kurie dalį atlyginimo gaudavo natūra – ordinarija. Jos dalis buvo dvaro inventoriui bei gyvuliais dirbamas dvaro žemės sklypas, analogiškas kolūkiečių asmeninių pagalbinių ūkių sklypams. Skirtingai nuo Rusijos, Lietuvos kolūkiečiai nebuvo kolūkių baudžiauninkai, o tik kumečiai. Kaip ir dvarų iki 1922 m. reformos darbininkams, sovietiniams kumečiams buvo taikomas represinis darbo jėgos kontrolės režimas, suteikęs kolektyvinių ūkių vadovams faktinę „raudonųjų baronų“ galią. Pagrindiniai tarpukario reformų Rytų Europos šalyse tikslai buvo anksčiau privilegijuotų tautinių mažumų galios apribojimas ir bolševizmo įtakos slopinimas. Tik Baltijos šalyse ji neturėjo neigiamų ekonominių pasekmių, ką Lietuvoje užtikrino kartu su dvarų parceliacija vykęs kaimų skirstymasis į vienkiemius. Palyginti su tarpukario reforma, pokomunistinė agrarinė reforma buvo mažiau nuosekli, nes jos eigą lėmė interesų konfliktas tarp naujos sovietinių kumečių kartos, suinteresuotų įprastų darbo vietų išsaugojimu, ir išėjusių į miestus buvusių žemės savininkų palikuonių. Kadangi Lietuva buvo viena tų pokomunistinių šalių, kuriose stipresnė buvo antroji stovykla, čia buvo įgyvendinta radikali restitucinė žemės reforma ir šeiminį ūkį restauruojanti de-kolektyvizacija. Dėl sovietmečio įvykusios vienkiemio likvidacijos ir demografinių pokyčių, ji negrąžino Lietuvos kaimo ir žemės ūkio į 1940 m., bet sukūrė būklę, labiau primenančią Lietuvos kaimo situaciją iki 1922 m. reformos: gausus mažžemių („trihektarininkų“) sluoksnis, gatviniai kaimai (buvusios kolūkinės gyvenvietės), fragmentuota žemės valdų struktūra, iš žemės ūkio bendrovių (ŽŪB) išaugę arba naujai besikuriantys latifundiniai ūkiai, primenantys ikireforminius dvarus. Pačių ŽŪB, įsikūrusių kolūkių gamybiniuose centruose, pokomunistinė raida analogiška 1922 m. reformos apkarpytų dvarų, kurių nuosavybėje liko jų centrai, likimui: dauguma bankrutavo ir buvo išvaržyti, tačiau dalis virto konkurencingomis kapitalistinėms žemės ūkio įmonėmis. Savo ekonominiais rezultatais tarpukario reforma pranoksta pokomunistinę, nes po

¹ Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (projekto Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010).

jos ir bendra žemės ūkio gamybos apimtis, ir jos produktyvumas tik augo, tuo tarpu kai pirmuoju pokomunistinės transformacijos dešimtmečiu abu rodikliai smuko. Ekskomunistinės kairės propagauta nuosaiki agrarinė reforma nebūtų leidusi išvengti gamybos apimties smukimo, nes tą apimtį užtikrino vėlyvuoju sovietmečiu žemės ūkiui sudarytos „ekonominio šiltnamio“ sąlygos (dosnios subsidijos) ir neribota paklausa. Tačiau nuosaikesnė ar palaipsnė reforma veikiausiai būtų leidusi jau pirmajame dešimtmetyje padidinti žemės ūkio gamybos produktyvumą. Lietuvai tapus ES nare ir jos žemės ūkiui vėl patekus į „ekonominį šiltnamį“, žemės ūkio veikla nebegali būti vertinama vien ekonominiais masteliais. Matuojant pokomunistinės agrarinės reformos padarinius Lietuvoje gamtosaugos vertybėmis, jie yra labai pozityvūs.

Pagrindiniai žodžiai: 1922 m. žemės reforma Lietuvoje, pokomunistinė agrarinė reforma Lietuvoje, represinė darbo jėgos kontrolė, tarptautinis tarpukario ir pokomunistinių agrarinių reformų palyginimas.

Key words: Land reform in Lithuania in 1922, post-communist agrarian reform in Lithuania, repressive control of labour, international comparison of the interwar and post-communist agrarian reforms.

Kiekvienais metais, priartėjus didžiųjų valstybinių švenčių datoms (vasario 16 d. ir kovo 11 d.). Lietuvos žiniasklaidą užplūsta banga publikacijų, kurių autoriai lygina tarpukario Lietuvos (kad būtų trumpiau, ją toliau vadinsime Kauno Lietuva) ir atkurtosios nepriklausomos Lietuvos Respublikos (LR), kurią toliau vadinsime Vilniaus Lietuva, pasiekimus. 2012 metų kovo mėnesį, kai Vilniaus Lietuvai sukako 22 metai (tiek, kiek iš viso egzistavo tarpukario Lietuva), „Veido“ žurnalas tam netgi paskyrė specialų numerį.² Lietuvos visuomenės susidomėjimas šia tema suprantamas. Daugelis pokomunistinių šalių (tai visų pirma dauguma buvusių Sovietų Sąjungos ir Jugoslavijos respublikų) neegzistavo kaip atskiros valstybės iki komunizmo įsigalėjimo. Kitos komunistų valdžioje išsaugojo nominalią (Lenkija, Čekoslovakija, Vengrija, Bulgarija) ar net realią (Albanija, Rumunija) valstybinę nepriklausomybę. Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse komunizmo įsigalėjimas prasidėjo nuo jų valstybinės nepriklausomybės

sunaikinimo. Pokomunistinės Lietuvos istorija – tai *atkurtos* Lietuvos valstybės istorija. Todėl šių įvykių amžininkų ir dalyvių noras palyginti tarpukario metų ir atgautos nepriklausomybės patirtis bei pasiekimus yra visiškai suprantamas, o Lietuvos tyrėjai negali šio labai aiškaus visuomenės užsakymo ignoruoti, sudarinėdami savo tyrimų darbotvarkę.

Skirtingai nuo žurnalistikos ir eseistikos, kuriai rūpi bendri ir nelabai apibrėžti klausimai (pvz., kada „žmonėms buvo geriau“ – dabar ar „prie Smetonos“?), mėginimas įvykdyti šį užsakymą mokslinio tyrimo priemonėmis verčia skaidyti visuomenės susidomėjimo objektą į dalis, pradedant darbą nuo kuo siauriau ir tiksliau suformuluotų tyrimo klausimų. Taip daroma ir šiame straipsnyje, kurio tikslas yra palyginti Kauno ir Vilniaus Lietuvoje vykdytų agrarinių reformų priežastis, eigą, socialinius ir ekonominius padarinius. Šis darbas atliekamas ne tuščioje vietoje: minėdami dešimtąsias Lietuvos respublikos nepriklausomybės metines

² Žr. „Veidas“ Nr. 10. 2012 m. kovo 5-11 d. Dvi Lietuvos. „Veidas“ lygina Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos 22 metų raidą.

(2001.03.15–16), Lietuvos žemės ūkio universiteto mokslininkai surengė tarptautinę mokslinę konferenciją „Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai“, kurioje išsikėlė tikslą aptarti ir įvertinti Lietuvos Respublikos 1918–1940 metų ir 1990–2000 metų žemės ir maisto ūkio raidos pokyčius, paraleles ir problemas. Tai platesnė tema, negu ta, kuriai skirtas šis straipsnis, tačiau ją nagrinėjantys autoriai vienaip ar kitaip palietė abi reformas.³ Tiesa, tik palyginti nedidelė pranešėjų dalis iš tikrųjų lygino žemės ūkio raidą Kauno ir Vilniaus Lietuvoje. O ir mėginę tai daryti dažniausiai tik dėstė savo tiriamos specialios žemės ūkio šakos ar srities istoriją, pirmą pasakojimo dalį užbaigdami 1940 m., o toliau peršokdami į 1990 m., ir toliau tęsdami savo pasakojimą. Tačiau buvo perskaityta ir tikrų komparatyvistinių pranešimų (žr. visų pirma Treinys 2001).

Po dešimties metų atėjus dar vienai sukakčiai, taip gerai pradėtas darbas prašyte prašosi būti pratęstas, panaudojant pačios laiko tėkmės sukurtus naujus lyginančio praeities stebėjimo taškus, o taip pat per tą laiką pasirodžiusią naują literatūrą, skirtą pokomunistinio laikotarpio agrarinėms permainoms, o taip pat ir naujus tarpukario agrarinės istorijos tyrimus. Be to, vertinant tarpukario agrarinės reformos Lietuvoje padarinius, bus mėginama pažvelgti į juos platesnėje perspektyvoje, lyginant Lietuvą su kitomis Vidurio ir Rytų Europos šalimis. Tas pats bus daroma ir su dviejų pokomunistinės raidos dešimtmečių raida, nors šio uždavinio sprendimą apsunkina apibendrinančių darbų ir laiko perspektyvos stoka.

Pirmame straipsnio skirsnyje išryškinami tarpukario ir pokomunistinės agrarinės reformos pradinių sąlygų panašumai ir skirtumai, drauge atsakant į klausimą, ar šios reformos iš viso yra palyginamos. Antrame skirsnyje lyginama tarpukario agrarinė reforma ir jos ekonominiai bei socialiniai padariniai tarpukario Lietuvoje ir kitose Vidurio bei Rytų Europos šalyse. Trečiame skirsnyje lyginimo objektas yra pokomunistinės Lietuvos ir kai kurių kitų pokomunistinių šalių agrarinių reformų padariniai, kartu palyginant Kauno ir Vilniaus Lietuvos agrarinių reformų eigą bei padarinius, o kartu mėginant atsakyti į klausimą apie tokiu palyginimu išryškintų skirtumų priežastis. Straipsnis baigiamas išvadomis, apibendrinančiomis visų šių gausių lyginimų radinius.

„Agrarinės reformos“ ir „žemės reformos“ terminus dauguma autorių naudoja kaip sinonimus. Šiame straipsnyje jie reiškia tą patį, kai rašoma apie tarpukario laikų agrarinius pertvarkymus. Mat Kauno Lietuvoje agrarinė reforma praktiškai apsiribojo žemės nuosavybės santykių bei žemėnaudos pertvarkymu. Pastatai, darbiniai gyvuliai ir inventorių, kiek jo buvo išlikę po Pirmojo pasaulinio karo nusiaubimų, liko apkarpytų dvarų savininkams (Vaskela 1998: 111). Likviduojant kolūkius ir tarybinius ūkius, reikėjo išsidalyti ne tik žemę, bet ir pokario metais sukauptą didelį gamybinį kapitalą. Todėl šiuo atveju žemės reforma buvo tik dalis platesnės agrarinės reformos, apėmusios ir kolūkiniais laikais sukaupto kilnojamo ir nekilnojamo turto dalybas.

Taip pat jau pačioje pradžioje reikia atkreipti skaitytojo dėmesį, kad ir vienu, ir kitu atveju

³ Žr. konferencijos darbų rinkinį Ramanauskas 2001.

kalbama apie ilgos trukmės procesus. Tarpukario Lietuvos žemės reforma kartais vadinama 1922 m. reforma, nes tais metais buvo priimtas Žemės reformos įstatymas. Taip ji bus vadinama ir šiame straipsnyje. Tačiau naudojant tokį pavadinimą svarbu nepamiršti, kad jos parengiamieji darbai prasidėjo jau 1919 m., o 1940 m. ji dar nebuvo pasibaigusi. Mat reforma neapsiribojo dvarų parceliacija, kuri kartais neteisingai tapatinama su visa 1922 m. žemės reforma. Iš tikrųjų dauguma nusavintų dvarų žemių buvo išdalyta per pirmus tris–keturis metus po Žemės reformos įstatymo priėmimo. Tik po to įsibėgėjo kaimų skirstymasis į vienkiemius ir režiais išsimėčiusių žemės sklypelių sutelkimas į vientisus sklypus (komasacija). 1940 m. komasacija buvo nebaigta netgi toje LR teritorijoje, kokia ji buvo 1920–1939 m.⁴ „1940 m. pradžioje Didžiojoje Lietuvoje dar buvo likę neišskirstyta 2650 kaimų su 318,8 tūkst. ha žemės (Vaskela 1998: 251).

Be to, 1939 m. Lietuva atgavo Vilniaus kraštą, kuriame reikėjo ne tik išskirstyti kaimus į vienkiemius, bet ir išdalyti dvarus, kurių tarpukario Lenkijoje vykdyta labai ribota žemės reforma beveik nepalietė. Taip pat ir dabartinėje Lietuvoje agrarinė reforma dar nebaigta. Likviduojamų kolūkių ir tarybinių ūkių turtas buvo privatizuotas ir išsidalintas labai greitai (dar 1992–93 m.), tačiau žemės nuosavybės santykių pertvarkymas pagal daugelį kartų taisytus žemės reformos teisinius aktus nebaigtas ligi šiol. Prisiminus tarpukario laikų žemės reformos trukmę, sumažėja pagrindų laikyti užtrukusią pokomunistinę žemės reformą tik viso labo skandalingu vilkinimu.

1. Tarpukario ir pokomunistinės agrarinės reformos pradinių sąlygų palyginimas

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tarpukario ir pokomunistinės agrarinės reformos yra nepalyginamos. Straipsnio tikslas yra parodyti, kad taip nėra: nors skirtumai krinta į akis, yra ir panašumų. Ne mažiau svarbu ir tai, kad toks palyginamas padeda išryškinti ir tokius šių reformų bruožus, kurie kitaip liktų nepastebėti. Abiejų tipų palyginimai padeda giliau pažinti abi reformas. Pradėsime nuo abiejų reformų pradinių sąlygų palyginimo.

Iš tikrųjų, skirtumų tarp abiejų reformų pradinių sąlygų ilgai ieškoti nereikia. 1923–1925 m. Lietuvos žemės ir miškų ūkyje dirbo 76,7% darbingų gyventojų, pramonėje – 6,4%. Baigiantis sovietmečiui (1990 m.), dauguma Lietuvos gyventojų jau buvo pramonėje arba statybose dirbantys miestiečiai (41,5%), o žemės ūkyje beliko 17,8% (Poviliūnas, Antanas 2008: 115). Pati žemės ūkio gamyba jau buvo industrinė: ji buvo mechanizuota, elektrifikuota ir chemizuota. Tai reiškia, kad produkcijos vienetui pagaminti buvo naudojama daug kapitalo ir mažai darbo jėgos, tuo tarpu kai tarpukario laikais buvo atvirkščiai. Nors lyginant su Vakarų šalimis kolūkiečių ir tarybinių ūkių darbininkų darbas buvo mažiau našus, kolūkinis žemės ūkis ir gamybos apimtims, ir produktyvumu 1990 m. toli pranoko ir 1922 m., ir 1940 m. lygi.

Ir ikireforminiame Kauno Lietuvos, ir sovietinės Lietuvos žemės ūkyje koegzistavo stambūs ir smulkūs ūkiai. Sovietinėje Lietuvoje stambūs buvo valstybiniai dvarai – kolūkiai ir tarybiniai

⁴ Klaipėdos krašte, kuris 1923–1939 m. priklausė Lietuvai, žemės reforma iš viso nebuvo vykdoma.

ūkiai. Kitose Baltijos šalyse iki tarpukario žemės reformos būta privačių dvarų, didesnių už vėlyvojo sovietmečio kolektyvinius ūkius. Antai Estijoje 8 dvarai buvo didesni kaip 30 000 ha (Vaskela 1997: 63), kai tuo tarpu Lietuvoje vidutinis kolūkis turėjo „tik“ 3039 ha žemės ūkio naudmenų (Poviliūnas, Antanas 2008: 140). Estijoje 1919 m. vidutinis dvaro dydis buvo 2 113,2 ha, Latvijoje – 2500 ha, o Lietuvoje – 490 ha (Vaskela 1997: 63). Lietuvoje santykinai didesnė žemės dalis priklausė valstiečių ūkiams. Tačiau daugelis jų buvo ūkiškai susiję su dvarais, nuomodami iš jų žemę (kai kuriais atvejais – už atodirbius) ir naudodamiesi bendro su dvarais naudojimo žemės naudmenomis, vadinamomis servitutais. Valstiečių ūkiai ženkliai skyrėsi savo dydžiu, o kai kurie iš jų buvo mažesni už smulkiųjų sovietmečio ūkininkų – kolūkiečių ir tarybinių ūkių darbininkų – sodybinius ūkius (žr. Vaskela 1997: 60–80).

Pagal sovietinius įstatymus, kiekviena kolektyvinių ūkių darbuotojų šeima gaudavo po 60 arų dirbamos žemės, šienaujamos pievos ir ganyklos, o vėlyvuoju sovietmečiu daugelis jų realiai naudodavosi žymiai didesniais sklypais. Sodybiniai sklypai nebuvo kolūkiečių nuosavybė. Kaip ir kolūkių žemė, ji priklausė valstybei, kuri ją perduodavo kolūkiams neterminuotam naudojimui. Tačiau ir carinėje Rusijoje iki pat 1906 m., kai išperkamieji mokesčiai buvo panaikinti, didžioji jų dirbamos žemės dalis nebuvo privati valstiečių nuosavybė. Tokia buvo buvusių baudžiauninkų kartu su asmens laisve 1861 m. gauta vadinamoji „skirtinė žemė“, kurią valstiečiai turėjo išsipirkti, mokėdami mokesčius valstybei. Ji tarpininkavo santykiuose tarp dvarininkų ir jų buvusių baudžiauninkų, iš anksto

sumokėdama pirmiesiems už valstiečiams perduotą žemę.

Asmeninių pagalbinių ūkių (toks buvo jų oficialus pavadinimas) šeimnininkai buvo ekonomiškai priklausomi nuo valstybinių dvarų (kolūkių ir tarybinių ūkių). Ne tik todėl, kad mainais už teisę naudotis sodybiniu sklypu jie privalėjo kolūkyje atidirbti tam tikrą minimalų „darbadienių“ skaičių. Be gamybinių išteklių, gaunamų iš kolūkio, sodybinio sklypo naudotojas negalėjo to sklypo apdirbti. Tie gamybiniai ištekliai buvo kolūkio technika, traukiamoji jėga, veterinarinės paslaugos, pašarai. Retas brigadininkas ar fermos vedėjas „kabinėdavosi“, kai grįžtanti iš darbo kolūkinėje fermoje melžėja ar šėrikas namo „savo“ gyvuliams parsinešdavo „truputį“ kolūkinių kombinuotų pašarų. Abiem atžvilgiais kolūkiečių santykiai su kolūkiais buvo labai panašūs į tuos, kurie su dvarais siejo jų nuolatinis (metinius) samdomuosius darbininkus – kumečius, kurie dalį atlyginimo gaudavo natūra. Tai buvo vadinamoji ordinarija, kurią sudarė sudarė ganykla ir dirbamos žemės sklypas, apdirbamas dvaro gyvuliais ir padargais, pašaras, butas, grūdai, o kartais ir kiti produktai (žr. Morkūnas 1977).

Prie šio labai svarbaus kolūkinės santvarkos prigimčiai suprasti jos panašumo su 1922 m. reformos likviduotų dvarų gamybiniais santykiais dar sugrįšime šio skirsnio pabaigoje. O čia dar reikia pažymėti, kad savarankiškai ūkininkauti iki 1922 m. reformos pakankamų gamybinių išteklių neturėjo ne tik dvarų kumečiai, bet ir gausūs mažžemiai ir bežemiai valstiečiai, kurių naudojami žemės plotai dažnai būdavo mažesni už kolūkiečių sodybinius sklypus. Neturėdami arklų ir padargų, jie turėdavo juos skolintis iš

dvarininkų ar labiau pasiturinčių kaimynų valstiečių, atidirdami per darbymečius, o kartu ieškoti papildomo uždarbio, kurio šaltinių nebuvo daug. Tai buvo kaimo subproletarai (asmenys, neturintys pastovaus pajamų šaltinio⁵), kurie kartu su proletarais kumečiais sudarė imliausią radikaliai agitacijai Lietuvos kaimo gyventojų grupę. 1923 m., kai Lietuvoje įvyko vienintelis tarpukaryje gyventojų surašymas, žemės ūkio darbininkai ir pusiau proletarai sudarė 23,81%, o itin smulkių ūkių, palyginamų su kolūkiniais asmeniniais pagalbiniais ūkiais bei su pokolūkiniais sodybiniais („trihektarininkų“) ūkiais, šeimimininkai – 28,2% visų žemės ūkyje užimtų gyventojų (žr. Vaskela 1997: 74).

Laimei, pati pavojingiausia gležnai Lietuvos nepriklausomybei 1918–1919 m. politinė jėga – bolševikai – ne iš karto susigriebė pažadėti, ko proletarai, subproletarai ir mažžemiai troško labiausiai: išdalyti dvarų žemes. Tokiu pažadu pačioje 1919 m. sausio mėnesį save susaistė besikuriančios nepriklausomos Lietuvos valdžia, kas galų gale ir lėmė nepriklausomybės kovų sėkmę. Kolūkiečių interesai ir lūkesčiai buvo ne tokie vienareikšmiški: toli gražu ne visi troško atsiimti žemę ir savarankiškai ūkininkauti. Kaip detaliau dar parodysime 3 skirsnyje, pokomunistinės reformos eigą labiau lėmė ne kolektyvinių ūkių darbuotojų, bet žymiai gausesnės ir politiškai svaresnės interesų grupės laikysena. Tai buvo miestiečiai – išėję į miestus ūkininkai ar jų palikuonys, kuriuos kadaise jiems, jų tėvams ar seneliams priklausiusi žemė domino kaip nekilnojamas turtas, kurį galima pelningai išnuomoti ar parduoti, o ne kaip vieta įsikurti ir vėl pradėti savarankiškai ūkininkauti.

Ir kolūkiniame, ir tarpukario Lietuvos kaime galiojo dėsningumas, kad kuo ūkis buvo smulkesnis, tuo didesnė jo produkcijos dalis būdavo skirta pačių gamintojų asmeniniam vartojimui (išskyrus priemiestines zonas su smulkiais prekiniais sodininkystės ar daržininkystės ūkiais). Taigi, smulkioji žemės ūkio gamyba buvo natūrinė ar pusiau natūrinė. Dvarai ir stambūs ūkininkai didžiąją dalį produkcijos parduodavo laisvos rinkos kainomis. Tiesa, čia reikia pažymėti, kad Kauno Lietuvos nepriklausomybės pradžioje ženkliai likusios produkcijos pasiimdavo valstybė, kuri iki lito įvedimo 1922 m. daugumą mokesčių (tame tarpe nepaprastuosius, vadinamus rekvizicijomis) imdavo natūra (žr. Terleckas 1992: 56, 64). Beveik visa kolūkių ir tarybinių ūkių „visuomeninio ūkio“ produkcija būdavo skirta pardavimui. Tačiau parduodama buvo ne laisvoje ar reguliuojamoje rinkoje, bet supirkėjui monopolistui – valstybei, kuri toliau tą produkciją skirstydavo perdirbimo įmonėms, o galiausiai pati parduodavo vartotojams savo pačios nustatytomis, o ne rinkos kainomis.

Įdomu pastebėti, kad ir 1922 m. reformos išvakarėse žemės ūkio produktų rinka nebuvo visiškai laisva. Valstybė buvo įsivedusi linų, kurie tuo metu buvo viena svarbiausių Lietuvos eksporto prekių, monopolį. Siekiant „kovoti su spekuliacija“, kuriai palankias sąlygas sudarė iš vokiečių okupacijos laikų paveldėtos valiutos (auksino) sparti infliacija, buvo varžomas ir maisto produktų išvežimas (žr. Aleksa 1925). Taip pat ir atkurtosios Lietuvos Respublikos vyriausybė neskubėjo atsisakyti iš sovietmečio paveldėtos supirkėjo monopolisto padėties. Likviduojami kolūkiai ir jų vietoje besikuriančios

⁵ Žr. Berg-Schlosser and Mitchell 2000: 24.

bendrovės 1991–1992 m. turėjo parduoti savo produkciją valstybei už fiksuotas kainas, kurios infliacijos sąlygomis nepadengė jos gamybos savikainos. LR vyriausybė taip pat varžė žemės ūkio produkcijos išvežimą į užsienį, tokiu būdu mėgindama palaikyti žemas maisto produktų kainas vidaus rinkoje.

Lyginant abiejų reformų pradinės sąlygas, negalima apsiriboti technologinių bei ekonominių žemės ūkio gamybos sąlygų bei teisės kategorijomis nusakomų žemės nuosavybės santykių palyginimu. Po teisiniu ir ideologiniu luobu ekonominė sociologinė analizė turi išryškinti realų socialinį turinį, nusakomą socialinių galios santykių bei interesų sąvokomis. Tik tokiu būdu galima ne tik atskleisti gelminius panašumus, kuriuos slepia išoriniai skirtumai, bet ir įvertinti ką tik aptartų skirtumų abiejų reformų pradinėse sąlygose priežastinę reikšmę, aiškinant tų reformų eigą ir padarinius.

Panašumai tarp kolektyvinių ūkių darbuotojų ir 1922 m. reformos likviduotų arba smarkiai apkarpytų dvarų kumečių socialinės ir ekonominės padėties nėra išoriniai ar paviršiniai, o kaip tik išreiškia komunistų įvykdytų agrarinių pertvarkymų esmę: visų žemdirbių pavertimą didelių valstybinių dvarų kumečiais. Tuos pertvarkymus inspiravo dogmatinė prielaida apie besąlygišką stambaus ūkio ekonominį pranašumą ir utopinis visuomenės be kapitalistinio išnaudojimo sukūrimo tikslas. Tokiu išnaudojimu komunistai laikė samdomojo darbo naudojimą privačioje nuosavybėje esančiose įmonėse. Šiuo požiūriu, nacionalizavus (suvalstybinus) dvarą, automatiškai išnyksta ir jame dirbančių kumečių išnaudojimas, nes jie pradeda dirbti ne privačiam savininkui, bet „visuomenei“, o

tuo pačiu (nors ir netiesiogiai) – sau. Dvarų pavertimas tarybiniais ūkiais ir buvo komunistų agrarinė programa Lietuvoje 1918–19 m., kai Vincas Mickevičius-Kapsukas siūsdavo skrajojančius būrius malšinti dvarų kumečių, savavališkai besidalijančių savininkų apleistų dvarų žemę ir kitokį turtą. Tokia politika lėmė ano pirmojo mėginimo įtvirtinti Lietuvoje komunistinę santvarką nesėkmę.

Pamokyti šios ir panašių nesėkmių kitose Vidurio ir Rytų Europos šalyse, komunistai 1940 m. jau dalino ne tik 1922 m. Žemės reformos apkarpytų dvarų likučius, bet ir didesnių nei 30 hektarų šeimyninių ūkių žemes. Ši reforma buvo nukreipta jau ne prieš dvarininkus, kuriuos „likvidavo kaip klasę“ dar 1922 m. žemės reforma, bet prieš stambesnius ūkininkus („buožes“) (žr. Vaskela 1990). Tos bolševikinės žemės reformos tikslas buvo grynai taktinis – pakurstyti socialinę nesantaiką kaime ir taip parengti dirvą tikrosios komunistų agrarinės programos įgyvendinimui: pakeisti privačia nuosavybe pagrįstą žemės ūkio gamybos organizaciją „visuomeninę“ (valstybinę). Priverstinė kolektyvizacija turėjo išgelbėti smulkiuosius žemės savininkus ūkininkus nuo neva jų absoliučiai daugumai kapitalizmo sąlygomis gresiančios proletarizacijos – nuskurdimo ir vartimo samdomais miesto ir kaimo darbininkais (t.y. vis tais pačiais kumečiais). Tikrovėje kolektyvizacija kumečiais pavertė visą Lietuvos ūkininkiją, ne tik sugrąžindama į tą pačią padėtį, kurioje buvo jų tėvai, daugelio 1922 m. reformos naujakurių (buvusių kumečių) vaikus, bet ir paversdama valstybinių žemės ūkio įmonių ordinarininkais daugybę ūkininkų, kurių giminių istorijoje niekada nebuvo nei samdinių, nei baudžiauninkų.

Tiesa, 1948–51 m. kolektyvizacijos pasekmės Lietuvoje buvo švelnesnės, palyginus su Rusija. Lietuvoje kolektyvizacija visus ūkininkus nubloškė į tą padėtį, kurioje iki 1922 m. reformos buvo tik dalis kaimo gyventojų – dvarų darbininkai. 1930 m. kolektyvizacija Rusijoje gražino valstiečius į būklę, kurioje jų seneliai buvo iki baudžiosios panaikinimo 1861 m. Kolektyvizacija Rusijoje atkūrė baudžią, nes iki pat 1960-ųjų metų kolūkiečiams nebūdavo išduodami pasai, taip apribojant jų judėjimo laisvę ir atimant galimybę ieškoti geresnio gyvenimo mieste ar tik kitame kolūkyje. Autoriai, rašantys apie Pasipriešinimo karą Lietuvoje 1944–53 m., tebesiginčija, ar šiame kare sudėtos aukos iš viso buvo prasmingos. Samprotaujama, kad nors svarbiausias tikslas – nepriklausomybės atsikojimas – ir nebuvo pasiektas, ilgai užtrukusios partizanų kovos atbaidžiusios nuo Lietuvos rusakalbius kolonistus.

Tikrasis pasipriešinimo kovotojų Lietuvoje nuopelnas kitoks. Privalomi visiems gyventojams pasai Lietuvoje buvo įvesti jau 1945 m. rudenį. „Svarbiausia šio sprendimo priežastimi tapo sukilėlių judėjimo respublikoje mastas: pasų išdavimas kaimo gyventojams tapo dar viena priemone, skirta išaiškinti „antisovietinį elementą“ ir užtikrinti didesnę maištingos teritorijos kontrolę“ (Zubkova 2010: 225–226). Palyginimui, kaimyninės Latvijos valdžios prašymas Lietuvos pavyzdžiu visiems gyventojams išduoti pasus iš pradžių buvo atmestas, nes 1946 m. SSRS valstybės saugumo žinybos padėtį „kovoje su banditizmu“ šioje respublikoje tuo metu laikė dar visiškai kontroliuojama, ir tik kitais metais pakeitė savo nuomonę (žr. Zubkova 2010: 227). Turėdami pasus, Lietuvos

kolūkiečiai skirtingai nuo Rusijos valstiečių bent jau nebuvo savo kolūkių baudžiauninkai. Panašiai kaip poreforminio (1861 m.) Lietuvos dvarų kumečiai, jie galėjo keliauti iš kolūkio į kolūkį, iš rajono į rajoną geresnės duonos paieškose, nors ir nebegalėjo emigruoti, kas buvo įmanoma carinės Rusijos pavaldiniams.

Išgelbėję Lietuvos kaimo gyventojus nuo kolūkinės baudžios, partizanai jų neišgelbėjo ir negalėjo išgelbėti nuo išnaudojimo. Pagrindinis kolūkių sukūrimo Rusijoje tikslas buvo gauti išteklių forsui šalis industrializacijai moderniai karo pramonei sukurti. Toks buvo pradinis valstybės monopolijos supirkti kolūkių produkciją tikslas. Jos supirkimo kainos (palyginus kad ir su „kolūkinio turkaus“ kainomis) buvo labai žemos, o pragyventi kolūkiečiai turėjo iš asmeninių pagalbinių ūkių, kurie dar buvo apdėti natūriniais mokesčiais. Tiesa, Lietuvoje šis beatodairiškas kaimo išnaudojimas truko palyginti trumpai. Jau po Josifo Stalino mirties 1953 m. natūriniai mokesčiai sodybiniams sklypams buvo panaikinti. Dar po 20 metų buvo įvestas garantuotas (nepriklausomas nuo kolūkio ūkinės veiklos rezultatų) piniginis išdirbtų „darbadienių“ apmokėjimas. Tik tada kolūkinė kumečių padėtis pagaliau tikrai susilygino su jų senelių padėtimi iki 1922 m. reformos. Mat be pajamų iš ordinarijų, 1922 m. reformos apkarpytų dvarų kumečiai gaudavo ir iš anksto suderėtų piniginių atlyginimų. Sovietinėje Lietuvoje iki 1965 m. tokį gaudavo tik tarybinių ūkių darbininkai. Pasitaikius nederliui, kolūkiečiai iki tol negaudavo nieko – tuo pagrindu, kad jie esą kolūkio bendrasavininkai ir turį dalytis ūkinės veiklos rizika.

Tuo metu Sovietų Sąjunga jau nebegalėjo išmaitinti savo gyventojų be grūdų importo

iš JAV ir kitų „nesocialistinių“ šalių. Sovietų Sąjungos vadovybei nebeliko nieko kito, kaip iš esmės pakeisti ligi tol vykdytą žemės ūkio politiką. Valstybinė kolūkių ir tarybinių ūkių produkcijos supirkimo monopolija iš žemdirbių išnaudojimo mechanizmo pavirto žemės ūkio subsidijavimo mechanizmu. Tam buvo panaudotos pajamos iš naftos ir kitų žaliavų eksporto. Iš šios politikos permainos daug naudos gavo ir Lietuvos žemdirbiai. Sovietmečio pabaigoje Lietuvos žemės ūkis vystėsi jau „ekonominio šiltnamio“ sąlygomis, gaudamas su ekonomine logika prasilenkiančias dosnias subsidijas, kas sudarė papildomų kliūčių jo mažiau skausmingai dekolektyvizacijai. Būtent dviejų–trių paskutiniųjų sovietmečio dešimtmečių metais užsibaigė Lietuvos žemės ūkio industrializacija, kurios bruožai jau buvo aptarti šio skirsnio pradžioje. Ji pakeitė patį Lietuvos kraštovaizdį. Vienu atžvilgiu tas kraštovaizdis sovietmečio pabaigoje skyrėsi ir nuo to kraštovaizdžio, koks buvo iki 1922 m. reformos, ir nuo to, koks jis buvo paskutiniaisiais Kauno Lietuvos metais. „Natūralų“ ir „ekologišką“ ikikolūkinių laikų landsaftą, kurį sudarė dirbamų laukų, natūralių pievų, pelkių, miškelių ir krūmynų mozaika, pakeitė dideli vientisi ariamos žemės laukai ir kultūrinių pievų plotai, pritaikyti galingai žemės ūkio technikai.

Kitu atžvilgiu vėlyvojo sovietmečio kaimo kraštovaizdis labiau priminė ikireforminį (1922 m.) kaimą, negu paskutiniųjų „Smetonos Lietuvos“ metų kaimo vaizdą. Per sovietmetį daugiau negu per pusę (nuo 280 tūkst. 1950 m. iki 118,2 tūkst. 1985 m.⁶) sumažėjo vienkiemių

skaičius. Kaimų su režine žemėvalda išskirstymas į vienkiemius buvo didžiausią ekonominę reikšmę turėjęs tarpukario laikų agrarinės reformos darbas (žr. kitą skirsnį). Jų gyventojus sukėlus į kolūkines gyvenvietes, Lietuvos kaimas tarsi grįžo į gatvinių kaimų laikus iki 1922 m. reformos. Tiesa, kolūkiniai gatviniai kaimai jau buvo mūriniai, jų buvo mažiau, ir jie buvo didesni už senuosius (iki 1922 m. reformos) kaimus, nors bendras kaimo gyventojų skaičius dėl sparčios migracijos į miestus smarkiai sumažėjo.

Taip atsirado dar vienas panašumas tarp 1922 m. žemės reformos ir 1991 m. pradėtos Lietuvos kaimo dekolektyvizacijos pradinių sąlygų, kuris tapo bene didžiausia kliūtimi atkurti 1940 m. *status quo* Lietuvos žemėvaldoje, Mėginimas šį tikslą įgyvendinti dėl ką tik aptartų kolūkinio kaimo panašumų į ikireforminį 1922 m. kaimą ne sugrąžino Lietuvos žemėvaldą į 1940 m., bet veikiau į 1926 ar 1927 m., kai dauguma dvarų jau buvo išparceliuoti, bet kaimai dar nebuvo išskirstę į vienkiemius. Šio pokomunistinės Lietuvos žemėvaldos vaizdo nepakeitė ir 1997 m. suteikta teisė atgautos žemės savininkams savo žemę „persikelti“ (žr. toliau 3-me skyriuje).

Tais pačiais vėlyvojo sovietmečio dešimtmečiais, kurie pakeitė Lietuvos kaimo kraštovaizdį, išaugo ir kolūkiečių bei tarybinių ūkių darbuotojų gerbūvis. Tačiau dėl to neišnyko tokie kolūkinių darbo santykių bruožai, kurių esmę geriausiai atskleidžia būtent jų lyginimas su ikireforminių (1922 m.) dvarų kumečių padėtimi. Tuos bruožus apibendrina represyvos darbo jėgos kontrolės sąvoka, kurią savo darbuose

⁶ Žr. Vienkiemis. Tarybų Lietuvos enciklopedija, T. 4 (Simno-Žvorūnė). Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.

plačiai naudoja žymūs kapitalistinės agrarinių santykių raidos analitikai Barringtonas Moore'as ir Immanuelis Wallersteinas (žr. Moore 1966; Wallerstein 1974; Norkus 2008: 84–86, 89–94). Šia sąvoka jie apibūdina samdomųjų darbininkų būklę menkai išsivysčiusio kapitalizmo šalyse. Represyvi darbo jėgos kontrolė labiausiai būdinga taip vadinamo periferinio kapitalizmo šalims. Ten darbdaviai darbo jėgai, kuri nominaliai yra laisvai samdoma, gali taikyti neekonominę prievartą, pasitelkdami arba vietines valstybės valdžios struktūras, arba „dvarų policiją“ (šiulaikiniiais terminais – apsaugininkus). Nedrausmingi darbininkai mušami ir žeminami, streikai malšinami jėga. Konfliktinėse situacijose teisėsaugos ar teisėtvarkos institucijos stoja stambųjų žemvaldžių pusėn, tad skriaudžiamiems samdiniais arba nuomininkams nėra prasmės ieškoti juose teisybės. Darbininkai, kuriems taikoma tokia kontrolė, yra pačioje socialinių laiptų hierarchijos apačioje (beveik nebėra kur dar labiau smukti), ir dėl to darbdaviai negali jų drausminti tais būdais, kuriais samdomi darbininkai drausminami išsivysčiusio kapitalizmo šalyse: išskaitymais iš darbo užmokesčio ir atleidimu iš darbo. Abi priemonės yra mažai veiksmingos, kai pagrindinis darbininko pragyvenimo šaltinis yra ne darbo užmokestis, bet natūrinės pajamos iš savo paties ūkio, kuriame darbininkas pats sau užsiaugina maisto, naudodamasis darbdavio ar šeimininko gamybos priemonėmis.

Abu broūzus aptinkame ir ikireforminių (1922 m.), ir kolūkinių kumečių padėtyje. Kolūkietį būdavo keblu bausti pinigine bausme, kol jis piniginio atlyginimo iš kolūkio negaudavo, o pinigų prasimanydavo turguje pardavęs

šiek tiek paties užsiaugintų ar iš kolūkio pavogtų gėrybių. Vogimas buvo ir kumečių svarbi pajamų dalis. Kas dėl baudų, tai daugelis kumečių būdavo įsiskolinę šeimininkams. Baudos didindavo darbininko skolą šeimininkui, tačiau dėl to pasidarydavo nebeįmanoma atleisti jį iš darbo, nes atleidžiamam darbininkui būtų reikėję dovanoti ir skolą. Likdavo tik tokios spaudimo priemonės, kaip grasinimai „neduoti“ arklio, traktoriaus ar padargo, be kurių dvaro ar kolūkinis kumetis negalėdavo įdirbti „savo“ sodybinio sklypelio, arba tiesiog fizinis ar psichinis smurtas, kuris užpildė ikireforminių (1922 m.) dvarų, ir kolūkinio kaimo kasdienybę. Tai nebuvo gatvė su vienu puse judėjimu – žeminami ir mušami kumečiai kartais atsakydavo smurtu į smurtą, gadindami šeimininkų nuosavybę arba tiesiog sužalodami savo skriaudėjus ir pabėgdami į artimą (Prūsiją) ar tolimą užsienį (Ameriką).

Neekonominė prievarta darbo jėgos kontrolei intensyviausiai buvo naudojama ankstyvaisiais kolūkinės santvarkos metais, kai neklusnus kolūkietis rizikavo atsidurti Sibire. Pasibaigus „Stalino laikams“, rezerve liko draugiški teismai ir administracinės bausmės, iš kurių kolūkių pirmininkai ypatingai mėgdavo „pasodinti parų“. Paprašyti kolūkių pirmininkų, rajonų milicijos skyrių viršininkai beveik niekada neatsisakydavo suimti, o jų „liaudies teismų“ teisėjai paskirti 5–15 parų administracinio arešto bausmę kolūkiniams tadams blindoms. Žinoma, tai buvo labiau kraštutinė bausmė, tačiau kaip tik ją dažniau taikydavo kolūkių pirmininkai, rajonų partinės valdžios vertinami už gebėjimą palaikyti tvirtą darbo drausmę ir pasiekti geresnių ūkinių rezultatų.

Augant kolūkiečių ūkiniam gerbūviui, prievartos svertų skaičius kolūkio ar tarybinio ūkio valdžios rankose paradoksaliu būdu ne mažėjo, o gausėjo. Mat „brandaus socializmo“ visuomenėje nepakako turėti pinigų, kad nusipirktum pageidaujamą prekę. „Deficitinėms prekėms“ (automobiliams, baldų komplektams ir pan.), kurių sąrašai tam socializmui besivystant ne trumpėjo, bet ilgėjo, įsigyti dar reikėjo ir paskyrų. Joms gauti buvo sudaromos eilės, tačiau kam ta eilė greičiau judės, priklausė nuo kolūkio pirmininko malonės. Šios ir kitos kolūkinio kaimo ekonominės tikrovės ypatybės duodavo kolūkių pirmininkams ir tarybinių ūkių vadovams pono despotišką (noriu – duosiu, noriu – neduosiu) valdžią eiliniams kolūkiečiams, kuri mažai kuo skyrėsi nuo dvarų savininkų ir jų prievaizdų valdžios kumečiams, o dar anksčiau – baudžiauninkams.

Būtent todėl kaimyninių Estijos ir Latvijos kolūkiečiai, dar atsiminę laikus iki žemės reformos nepriklausomybės pradžioje, praminė juos „raudonaisiais baronais“, lygindami juos su vokiečių latifundininkais Baltijos gubernijose carinės Rusijos laikais (žr. Abrahams and Kahk 1994). Sovietinio kaimo „raudonieji baronai“ buvo kolūkių ir tarybinių ūkių vadovaujanti viršūnėlė (partinis ūkinis aktyvas), apimanti ne vien kolūkių pirmininkus, bet ir kolūkių partinių organizacijų sekretorius, vyriausius agronomus, padalinių vadovus, eilinių kolūkiečių vadinta „valdininkais“. Tačiau vadinant šį sluoksnį „raudonaisiais baronais“, nevalia ignoruoti ir svarbių skirtumų tarp jų ir tikrųjų baronų bei į juos panašių Lietuvos dvarininkų, kuriuos „likvidavo kaip klasę“ 1922 m. reforma. Jie svarbūs, ieškant atsakymo į klausimą apie

abiejų reformų eigos ir socialinių bei ekonominių padarinių skirtumus.

Lengviausia pastebėti, kad skirtingai nuo kolūkinių „baronų“ tikruosius baronus nuo jų kumečių skyrė ne tik ekonominė padėtis, bet tautybė. Tarpukario laikų agrarinė reforma sprendė ne tik socialinius ir ekonominius klausimus, bet ir tautinį klausimą, kurio esmę sudarė neatitikimas tarp žemės nuosavybės pasiskirstymo ir tautinės Lietuvos gyventojų struktūros, kurį etninė Lietuvos gyventojų dauguma laikė neteisingu. Didžiąją dalį stambiųjų Lietuvos žemvaldžių sudarė asmenys, kurie buvo laikomi svetimtaučiais lenkais, nors dalis jų pačių save laikė „tikraisiais“ lietuviais. Dvarininkai sudarė tik nedidelę lenkų mažumos dalį, tačiau šią mažumą Kauno Lietuvos seimuose atstovavę deputatai visada būdavo partys karščiausi agrarinės reformos oponentai (žr. Daugirdaitė-Sruogienė 1975: 133–157).

Dėl 1922 m. reformos tautinio matmens jai stipriai pritarė ir tie etninės lietuvių daugumos atstovai, kurie negalėjo tikėtis gauti iš jos tiesioginės ekonominės naudos: žeme pakankamai apsirūpinę ūkininkai, dar negausūs lietuviai miestiečiai, negausi inteligentija. Žemės reforma buvo suvokiama kaip lemiamą lietuviybės įtvirtinimo sąlyga, o tuo pačiu metu – ir kaip „penktąją koloną“ laikomos lenkų mažumos galios ekonominių pagrindų likvidacija. Pokomunistinė agrarinė reforma tokio tautinio matmens neturėjo. Priešingai, kolūkių vadovų sluoksnis buvo bene tautiškiausia komunistinės nomenklatūros dalis: ir ta prasme, kad joje dominavo lietuvių tautybės asmenys (darant išimtį Šalčininkų ir Vilniaus rajonams), ir ta, kad daugelis kolūkių vadovų nuoširdžiai rūpi-

nosi etninės lietuviškos kultūros puoselėjimu, jų valdomų ūkių išpuošimu.

Pats didžiausias ir svarbiausias skirtumas tarp tikrųjų ir „raudonųjų“ baronų buvo tas, kad pastarieji nebuvo kolūkių ir tarybinių ūkių savininkai, o tik valdytojai, kuriuos skirdavo ir nušalindavo valdančios komunistų partijos organai, atsakingi už kadrų politiką. Todėl didžioji jų dauguma visai nebuvo *status quo* išsaugojimo šalininkai, kokie buvo 1922 m. išparceliuotų dvarų savininkai. Šiems esamų žemės nuosavybės santykių išsaugojimas buvo pirmenybių pirmenybė. Toliau eilės tvarka „pagal blogumą“ sekė žemės reforma, kurioje būtų nustatytas kuo aukštesnė nenusavinamos žemės norma, o už nusavintą žemę mokama pilna rinkos kaina. Už tai, kas faktiškai įvyko (didžiosios turto dalies praradimas), blogiau galėjo būti tik komunistinė diktatūra, kuri dvarininkams grasino ne socialine degradacija, bet ir fiziniu sunaikinimu. „Raudonieji baronai“ gerai suvokė sisteminės sovietinio žemės ūkio problemas ir buvo ne prieš iš valstybinių latifundijų ūkvedžių pasidaryti jų savininkais, kokiais pokomunistinės transformacijos metais pavyko tapti daugeliui privatizuotų pramonės įmonių direktorių. Tad „raudoniesiems baronams“ agrarinė reforma jiems buvo ne tik grėsmių (kaip buvo tarpukario dvarininkų atveju), bet ir naujų svaiginančių galimybių šaltinis. Skirtingai nuo tarpukario dvarininkų, kurių turtai buvo paveldėti, „raudonieji baronai“ buvo iškilę iš kaimo liaudies gelmių gabiausi ir energingiausi jos atstovai, pasiryžę jei ne pakilti dar aukščiau, bet bent jau išsaugoti savo vargais ir nepritekliais išsikovotą padėtį.

2. Tarpukario agrarinės reformos eigos ir padarinių Lietuvoje tarptautinis palyginimas

Palyginus abiejų reformų pradines sąlygas, toliau pereiname prie detalesnio tarpukario reformos eigos ir ekonominių bei socialinių padarinių reformos aptarimo. Tokiu būdu išryškintą jos eigos ir padarinių vaizdą kitame skirsnyje palyginsime su pokomunistinės agrarinės reformos eiga ir padariniais. O šiame (antrajame) skirsnyje pateikiamas dar ir tarptautinis palyginimas, kuris yra priemonė išryškinti svarbius anam tolimesniam palyginimui tarpukario reformos eigos ir padarinių bruožus: ar ji buvo radikali, nuosekli, ir kokios buvo jos ekonominės pasekmės?

Tarpukario agrarinė reforma sprendė klausimą, ar išliks kapitalistinė ūkio sistema Lietuvoje, ir koku keliu ji toliau vystysis. Pokomunistinė agrarinė reforma sprendė klausimą, koks kapitalizmas bus atkurtas Lietuvos žemės ūkyje, likviduojant kolektyvistinę žemės ūkio santvarką. Tarpukario reforma perskirstė privačią žemės nuosavybę, nusavinant didesnę ar mažesnę jos dalį iš tų savininkų, kurie jos turėjo daug, ir paskirstant ją tarp tų, kurie jos turėjo mažai arba visai neturėjo. Pats privačios nuosavybės žemei principas nebuvo kvestionuojamas, tik jos paskirstymas. Šį principą kvestionavo komunistai, siekdami nacionalizuotoje žemėje vietoje stambių ir smulkių privačių ūkių sukurti stambius valstybinius ar grupinę kolektyvinę nuosavybę esančius ūkius. Tarpukario reformos buvo vykdomos, siekiant apsaugoti Vidurio ir Rytų Europos šalis nuo komunizmo grėsmės. Agrarinėse šalyse, kokios buvo dauguma Vidurio ir

Rytų Europos šalių, bežemiai kaimo gyventojai buvo pažeidžiamas komunistinės agitacijos taikiny. Paversdama juos savininkais, žemės reforma turėjo juos padaryti privačia nuosavybe pagrįstos kapitalistinės santvarkos šalininkais.

Nepaisant šių ir kitų kapitalistinės santvarkos draugų pastangų, po Antrojo pasaulinio karo Vidurio ir Rytų Europa vis dėlto pateko į komunistų valdžią, 4–5 dešimtmečius pertraukusią kapitalizmo raidą šio regiono šalių žemės ūkyje. Tačiau taip atsitiko ne dėl to, kad komunistai pagaliau sugebėjo patraukti į savo pusę ženkliai dalį kaimo gyventojų, kurie vis dar sudarė absoliučią daugumą šių šalių gyventojų (išskyrus Čekiją ir Rytų Vokietiją), o todėl, kad jie buvo iškelti į valdžią Raudonosios armijos durtuvais (išskyrus Albaniją ir Jugoslaviją). Kai Michailo Gorbačiovo valia tų durtuvų nebeliko, šiose šalyse nebebuvo jokių įtakingų socialinių ir politinių jėgų, kurios būtų siekusios komunistinę santvarką išsaugoti ir apginti, nes komunistinės santvarkos dešimtmečiai išryškino valstybine nuosavybe pagrįstos ir centralizuotai valdomos planinės-administracinės sistemos negyvybingumą.

Komunizmui žlungant, platūs gyventojų sluoksniai (įskaitant ir valdantį nomenklatūrinį elitą), sutarė dėl būtinumo atkurti kapitalizmą – ekonominę santvarką, pagrįstą privačia nuosavybe gamybos priemonėmis ir rinkos konkurencija. Tačiau panašiai kaip buvo galima skirtingais būdais reformuoti žemės ūkį su dominuojančia privačia stambiaja žemėvalda (nekvestionuojant privačios nuosavybės žemei principo), taip pat buvo ne vienas būdas likviduoti stambias, faktiškai valstybines žemės ūkio įmones, sugrįžtant į žemės ūkio santvarką, pagrįstą privačios nuo-

savybės žemei principu. Galima teigti, kad komunizmo griovėjai alternatyvų turėjo daugiau, negu kapitalizmo gelbėtojai nuo komunizmo pavojaus po Pirmojo pasaulinio karo.

Tarpukario perskirstomosios žemės reformos alternatyvos gali būti apibrėžtos ir lyginamos radikalumo ir nuoseklumo terminais. Radikalumo matais gali būti nusavintos ir išparceliuotos žemės kiekis, maksimali privačios žemės nuosavybės dydžio riba, žemę gavusių asmenų nuošimtis bendrame gyventojų skaičius, kompensacijų ankstesniems savininkams už nusavintą žemę dydis, žemės ūkio reformos vykdymo tempai. Nuoseklumas reiškia vieningos visai reformos eigai krypties ar orientacijos buvimą bei atskirų reformos priemonių ar žingsnių tarpusavio darną. Ar aiškiai apibrėžti tikslai, ar visos reformos priemonės į juos orientuotos – net jeigu tam tikras iš anksto numatytas priemonės tenka koreguoti, atsižvelgiant į iš anksto nenumatytus padarinius?

Nuoseklumas gali būti nagrinėjamas skirtingo radikalumo laipsnio terminais, nes jis reiškėsi arba pasirinkto reformos varianto radikalizacija, arba (atvirkščiai) jo sušvelninimu: kai nusprendus nemokėti kompensacijų už žemę paskui jos vis dėlto mokamos (arba atvirkščiai); kai nustatyta maksimali privačios žemės nuosavybės riba toliau didinama (arba atvirkščiai) ir pan. Nenuosekli reformos eiga išreiškia stiprių interesų grupių kovą arba jų socialinės ir politinės galios santykio pokyčius. Lygindamas tarpukario žemės reformas, toliau pasiremsiu lenkų istoriko Wojciecho Roszkowskio (1995) ir lietuvių istoriko Gedimino Vaskelos (1996, 1998) tyrimais. Juose galima rasti visą reikalingą informaciją atsakyti į ką

tik iškeltus klausimus, o bėda yra tik ta, kad W. Roszkowski nenaudoja G. Vaskelos tyrimų, o G. Vaskela – W. Roszkowskio.

Tarpukario laikais bene radikaliausias ir nuosekliausias žemės reformas įvykdė Estija ir Latvija. Estijoje reforma buvo pradėta vykdyti, nelaukiant karo su Sovietų Rusija pabaigos. Jau 1919 m. Estijos Steigiamasis susirinkimas priėmė žemės reformos įstatymą. Į valstybinį žemės fondą buvo paimta 1,934 tūkst. ha, kas sudarė 49,95% viso šalies ploto. Žemės gavo 105 763 ūkininkai, iš kurių 56 239 buvo naujakuriai, 26 501 mažžemiai, 23 023 – buvę dvarų nuomininkai (Vaskela 1997: 147). Buvusiems dvarininkams buvo palikta po 50 ha žemės. Jau 1929 m. reforma buvo baigta. Įdomu pažymėti, kad iš pradžių parceliuojama žemė buvo dalijama ne privatinės nuosavybės, bet nuomos iš valstybės teisėmis. Tik 1925 m. naujakurių reikalavimu ši įstatymo norma buvo pakeista, suteikiant jiems teisę išsipirkti žemę per 60 metų už kainą, sudarančią tik nuo trečdalis iki pusės jos 1934 m. rinkos kainos. Mokėti kompensacijas žemės savininkams iš pradžių nebuvo numatoma. Tik spaudžiant Vakarų šalių ir ypatingai Vokietijos vyriausybei, Estijos vyriausybė 1926 m. buvo priversta nusileisti. Tačiau kompensacija, kurią Estijos vyriausybė įsipareigojo sumokėti buvusiems savininkams (skaičiuojant 1 ha), buvo 6–9 kartus mažesnė už to meto realią žemės kainą (žr. Vaskela 1997: 84–85; Roszkowski 1995: 138–139).

Tą patį galiausiai buvo priversta padaryti ir Latvija, nepaisant 1924 m. referendume priimto sprendimo kompensacijų buvusiems žemvaldžiams nemokėti. 1926–1927 buvo išmokėtos kompensacijos Antantės šalių piliečiams, o nuo

1929 m. pagal slaptą susitarimą su Lenkija, stojusios ginti „saviškių“ – ir lenkų dvarininkams, kurių daug buvo rytinėje šalies dalyje – Latgaloje. Tačiau buvo sumokėta tik už 11% visos nusavintos dvarininkų žemės, mokant ne daugiau kaip 10% jos tuometinės rinkos kainos. 1920 m. Latvijoje priimtas žemės reformos įstatymas nustatė vokiečių dvarininkams palikti iki 50 ha, išskirdamas juos iš kitų gyventojų grupių (latviams paliekamos žemės plotas buvo praktiškai neribojamas). Kiti reformos radikalumo rodikliai taip pat panašūs į estiškuosius: į valstybinį žemės fondą pateko 2 668 tūkst. ha žemės (51, 48% šalies ploto). Iš jo buvo aprūpinti 54 360 naujakuriai, 51 044 mažžemiai, 9 980 buvę dvarų nuomininkai ir žemės pirkėjai. Gavusieji žemės per 41 metus turėjo sumokėti išperkamuosius mokesčius, kurių bendra suma būtų padengusi apie pusę žemės realios vertės, skaičiuojant 1937 m. kainomis (žr. Vaskela 1997: 88–89). Tais metais Latvija paskelbė žemės reformos pabaigą.

Lietuvoje visi žemės reformos radikalumo rodikliai ženkliai mažesni už jos šiaurinių kaimynų rodiklius. Taip yra ne vien dėl aukštesnės maksimalios žemėvaldos normos (80 ha), kurią tautininkų vyriausybė 1929 m. dar labiau pakėlė – iki 150 ha. Mažesni ir nusavintos bei išdalytos žemės bei jos gavusiųjų asmenų santykiniai ir netgi absoliutūs skaičiai (nepaisant didesnio nei kitose Baltijos šalyse gyventojų skaičiaus). Lietuvoje valstybinis žemės fondas tesudarė 1591 tūkst. ha arba 30, 31% valstybės teritorijos (žr. Vaskela 1997: 133). Iš jo sklypus gavo 38 747 naujakuriai, papildomai žemės – 26 367 mažžemiai, o 7 918 kaimo darbininkai gavo vidutinio 0,41 ha dydžio

sklypelius daržams (Vaskela 1997: 145). Palyginus su Latvija ir Estija, Lietuvoje santykinai mažiau mažžemių ir kumečių gavo žemės, o ir dalijamų sklypų vidutinis dydis buvo mažesnis. Išperkamieji mokesčiai turėjo būti sumokėti per 36 metus, mokant vidutiniškai po 84 litus už ha, kas buvo 6–7 kartus mažiau už žemės rinkos kainą 1934 m. (Vaskela 1997: 110–111). Kompensacijos už nusavintą žemę buvo numatytos jau pačiame 1922 m. įstatyme, bet praktiškai pradėtos mokėti tik nuo 1930. Mokėta vidutiniškai 27 litų už ha, arba apie 20 kartų mažiau už žemės rinkos kainą (Vaskela 1997: 106–107).

Iš pirmo žvilgsnio, kai kurios Lietuvos žemės reformos rodiklių reikšmės primena rodiklius tų jomis besigelbėjusių nuo komunizmo šalių, kurios pasirinko nuosaikesnius žemės reformos variantus. Bene labiausiai nuosaikią vykdė Vengrija – šalis, kurioje 1919 m. valdžią trumpam buvo paėmę komunistai. Surengę jiems „baltąjį terorą“, kuris ta proga buvo panaudotas nuslopinginti ir kitas kairiosios pakraipos politines jėgas, Vengrijos „baltieji“ nebematė reikalo dalyti dvarų žemes bežemiams ir mažžemiams – tuo labiau, kad didžioji jų dauguma patys buvo dvarininkai. Žemės reforma čia apsiribojo valstybės tarpininkavimu bei finansine pagalba norintiems žemės įsigyti už rinkos kainą iš stambiųjų žemvaldžių, daugelis kurių dalį jos ir taip rengėsi parduoti, kad susimokėtų skolas. Šiomis galimybėmis realiai galėjo pasinaudoti tik mažžemiai valstiečiai, kurie jau turėjo nuosavus ūkius. Žemės ūkio darbininkų (kumečių) padėties vengriškoji reforma nė kiek nepakeitė (žr. Roszkowski 1995: 106–109).

Panašiai įvykiai klostėsi ir kaimyninėje Lenkijoje, kur didelę nepriklausomybės atkūrimui

vadovavusio politinio elito dalį sudarė dvarininkai. Nors Raudonajai Armijai artėjant prie Varšuvos 1920 m. liepos 15 d. Lenkijos seimas priėmė žemės reformos įstatymą, numatantį palikti dvarininkams ne daugiau kaip po 150 ha ariamosios žemės, atlyginant tik už pusę žemės rinkos kainos (Vaskela 1997: 92), pavojui praėjus, tie pažadai buvo pamiršti. 1925 gruodžio mėn. priimtas galutinis įstatymo variantas numatė tik valstybės tarpininkavimą santykiuose tarp stambiųjų žemvaldžių ir trokštančių jos įsigyti bežemių ir mažžemių. Turintys žemės daugiau už individualios žemėvaldos maksimumą turėjo žemės perteklių parduoti valstybei, kuri mokėjo visą rinkos kainą (tiesa, didžiąją jo dalį – tik vertybiniais popieriais, kuriais buvo galima prekiauti biržoje), o žemės gavėjai turėjo per 41 metus susimokėti išpirkos mokesčius, kurių bendra suma buvo artima jos realiai kainai (Roszkowski 1995: 102–103, 139). Abu žemės reformos variantai buvo palankesni jau turintiems žemės (mažžemiams), negu potencialiems naujakuriams kumečiams, dauguma kurių neturėjo lėšų ūkiui įkurti. Reforma buvo vykdoma labai palengva, nes finansinės valstybės galimybės tarpininkauti buvo ribotos. Kas metai valstybė žemės ūkio reformos reikmėms valstybė išpirkdavo tik tam tikrą žemės kvotą, o iš jos dar būdavo išskaičiuojamas tas viršijantis individualios žemėvaldos maksimumą plotas, kurių žemės reformos įstatymo paliesti dvarininkai tais metais savanoriškai parduodavo.

Svarbus Lenkijos žemės reformos ypatumas buvo žemėvaldos maksimumo regioninė diferenciacija, kurios tikslas buvo sumažinti vokiečių dvarininkų žemėvaldą vakariniuose bei rusų dvarininkų žemėvaldą rytiniuose

rajonuose, kuo mažiau „nuskriaudžiant“ tautiečius lenkus. Panašiai žemės reforma buvo „sukonstruota“ Čekoslovakijoje, kur jos smagaly buvo nukreiptas prieš vengrų dvarininkus Slovakijoje ir vokiečių žemvaldžius Čekijoje bei Moravijoje, o taip pat Rumunijoje bei Jugoslavijoje. Rumunijoje žemės reformos regioninės diferenciacijos tikslas buvo likviduoti stambiają vengrų žemėvaldą Transilvanijoje bei rusų dvarininkų valdas Besarabijoje (dabartinėje Moldovoje). Tai naujos teritorijos, kurias Rumunijai atidavė Antantės valstybės už „teisingą“ priešo pasirinkimą Pirmajame pasauliniame kare. Jugoslavijoje žemės reformos taikiniai buvo vengrų žemvaldžiai Kroatijoje ir Vojevodinoje, vokiečių – Slovėnijoje, o taip pat dvarininkai musulmonai (kuriuos Jugoslavijos valstybininkai serbai laikė turkais) – Makedonijoje bei Bosnijoje ir Hercegovinoje. Pačioje Serbijoje musulmonų stambioji žemėvalda buvo likviduota dar 19 a. pradžios išsivadavimo nuo Turkijos jungo kovų laikais.

Taip atsitiko ir Bulgarijoje, iš kur žemvaldžiai musulmonai turėjo pasitraukti, kai šalis 1878 m. tapo nepriklausoma po Rusijos–Turkijos karo. Todėl po Pirmojo pasaulinio karo jau beveik nebebuvo žemės, kurią nusavinus būtų galima išparceliuoti. Visgi spaudžiant „žemės bado“ kamuojamiems demobilizuotiems kareiviams, buvo įvykdyta pakartotinė žemės reforma. Žemės fondas jai buvo sudarytas, sumažinus žemėvaldos maksimumą iki 30 ha tiems, kas žemę dirbo savo rankomis, ir iki 4 ha – sandantiems darbo jėgą (Roszkowski 1995: 114). Šiuo atžvilgiu, žemės reforma Bulgarijoje gali būti laikoma pačia radikaliausia. Kitais atžvilgiais ji tokia nebuvo – tokiu būdu į reformos

fondą buvo surinkta tik 420 tūkst ha, iš kurio 380 tūkst. ha buvo išdalyta apie 200 000 valstiečių, kiekvienam vidutiniškai gaunant po 1,9 ha atraižą (Vaskela 1997: 162). To buvo aiškiai per mažai „žemės badiui“ bent laikinai numalšinti. Nenuostabu, kad būtent Bulgarijoje komunistų ir artimų jiems kairiųjų populistų įtaka tarpukario laikais buvo bene didžiausia, lyginant su kitomis Rytų Europos šalimis.

Šalys, kuriose žemės reforma buvo pagrįsta regioninės diferenciacijos principu, reprezentuoja mišrų ar tarpinį tarp radikalaus ir nuosaikaus žemės reformos tipą. Tokią reformų eigą galima pavadinti teritoriškai nenuoseklia, nes už apibendrinančių vidutinių reikšmių, kurios savo dydžiu yra viduryje tarp konservatyviosios Vengrijos ir radikaliųjų Estijos bei Latvijos, „slepiasi“ plati jos eigos bruožų variacija atskiruose šalies regionuose. Kazuistiniu požiūriu, tokios mišrios strategijos bruožų galima įžvelgti ir tarpukario žemės reformoje Lietuvoje: ir dėl to, kad okupuotoje Vilnijoje buvo vykdomas konservatyvus lenkiškosios reformos variantas, ir dėl to, kad Klaipėdos krašte, 1923–39 m. priklausiusiame Lietuvai, jokia žemės reforma apskritai nebuvo vykdoma.

Jeigu apsiriboti Didžiąja Lietuva (be Vilnijos), žemės reformą Lietuvoje vis dėlto tenka priskirti radikaliajam ar revoliuciniam tipui. Kaip teisingai nurodo Gediminas Vaskela, mažesnę (palyginus su kitomis Baltijos šalimis) nusavintos ir išparceliuotos žemės plotą lėmė ne tiek reformatorių tikslų, kiek jų įgyvendinimo sąlygų skirtumai. Lietuvos „atsilikimą“ nuo Estijos ir Latvijos lėmė „bulgariškos“ kliūtys: čia tiesiog buvo mažiau žemės, kurią būtų buvę galima nusavinti ir išparceliuoti. Mat Lietuvoje

1919 m. dvarininkams priklausė tik 26% visos žemės, tuo tarpu kai Latvijoje ir Estijoje – atitinkamai 48,1% ir 46,9% (Vaskela 1997: 67). Lietuvoje nebuvo ir tokių didžiulių latifundijų, kaip barono Wolfo valdos (36 dvarai, kurių bendras plotas – 289 894 ha) Estijoje (Vaskela 1997: 136–137).

Kas dėl didesnio maksimalaus vieno asmens Lietuvoje žemėvaldos ploto, tai jo pasirinkimą galėjo lemti ne vien ta aplinkybė, kad skirtingose Baltijos šalyse žemės reformą rengė skirtingos politinės orientacijos jėgos. Estijoje tai buvo daugumą Steigiamajame seime turėję socialistai, o Latvijoje daugiausiai lėmė socialdemokratų pozicija. Už šias partijas balsavo kumečiai, bežemiai ir mažžemiai, kurie Latvijoje drauge sudarė virš dviejų trečdalių, o Estijoje – iki 60% visų žemės ūkyje užimtų gyventojų. Lietuvoje jų skaičius nesiekė 50% (žr. Vaskela 1997: 79). Socialistams oponavo partijos, už kurias balsavo pasiturintys ūkininkai, savo žemę išsipirkę dar carinės Rusijos laikais. Lietuvoje žemės reformą rengė krikščionys demokratai ir liaudininkai, kurių pozicijos skyrėsi tik dėl maksimalaus vieno asmens žemėvaldos ploto – pirmieji pasisakė už 80 ha, antrieji – už estišką ir latvišką 50 ha ribą. Būdami Steigiamojo seimo dauguma, krikščionys demokratai pasiekė, kad būtų priimtas jų variantas. Kaip mano G.Vaskela, svarbiausias motyvas tokiam pasirinkimui buvo ne „klasinės“ simpatijos dvarininkams, o tas faktas, kad 80 ha buvo tas maksimumas, kiek žemės iki Pirmojo pasaulinio karo buvo spėję prisipirkti patys turtingiausi ūkininkai lietuviai (žr. Vaskela 1997: 103).

Nuo savo analogų kitose Baltijos šalyse žemės reforma Lietuvoje kiek ryškiau skyrėsi

nebent kiek mažesniu nuoseklumu (kuris vis dėlto nei iš tolo negali būti lyginamas su pokomunistinės žemės reformos zigzagais, kurie bus aptarti 3 skirsnyje) ir ilgesne trukme. Kaip jau minėta, Estijoje ji baigėsi 1929 m., o Latvijoje – 1937 m. Lietuva sovietmetį 1940 m. pasitiko su neužbaigta žemės reforma. Ilgesnė reformos trukmė lėmė ne vien Vilniaus krašto prijungimas, bet ir dar vienas lietuviškosios reformos bruožas, kuris ją nuo analogų Estijoje ir Latvijoje skyrė jau iš esmės. Šiose šalyse (su daline išimtimi Latgalai) žemės reformą išsėmė dvarų parceliacija. Mat šiose šalyse žeme dar carinės Rusijos laikais apsirūpinę ūkininkai buvo įsikūrę vienkiemiais. Lietuvoje kaimai iki nepriklausomybės paskelbimo buvo jau išsiskirstę vienkiemiais tik Suvalkijoje. Likusioje Lietuvoje šis procesas įsibėgėjo tik po 1922 m., ir tai tik išparceliavus didžiąją dalį tam skirtos dvarų žemės (abiem darbams intensyviai vykdyti vienu metu stigo matininkų). Vilnijoje šis procesas 1940 m. liko taip ir nepradėtas.

Didžiausias žemės reformos nenuoseklumas Lietuvoje buvo tautininkų vyriausybės 1929 m. sprendimas padidinti nenusavinamos žemės normą iki 150 ha. Šis žingsnis užaštrino dilemą, su kuria reformatoriai susidūrė visose šalyse: ar stengtis žeme aprūpinti kuo daugiau pageidaujančių jos gauti, tokiu būdu sukuriant ir santykinai daugiau ekonomiškai nepajėgių smulkių ūkių, ar kurti tik ekonomiškai pajėgius stambesnius ūkius, tuo pačiu paliekant santykinai daugiau žemės negavusių bežemių ir kumečių? Tai buvo pasirinkimas tarp ekonominio racionalumo iš vienos pusės ir teisingumo bei politinio tikslingumo iš kitos. Padidinus nenusavinamos žemės maksimumą,

„buvo sumažintas dalinamos žemės fondas 166 040 ha žemės plotu. Taip apie 13 600 šeimų nebegavo žemės“ (Maldeikis 1975: 181). Jos pritrūko aprūpinti netgi visiems buvusiems savanoriams, kuriems vietoje žemės teko skirti pinigines pašalpas.

Panašu, kad Estijoje ir Latvijoje pirmenybė buvo teikiama ekonominiam racionalumui, nes Estijoje iš 1920–1923 m. 31 654 prašytojams iš 54 615 padavusių prašymus gauti žemės buvo atsakyta. Latvijoje žemės negavo apie 30 000, o Lietuvoje – tik apie 21 600 prašytojų, nors dalijamos žemės fondas čia buvo santykinai mažiausias (žr. Vaskela 1997: 156–157). Vidutinis vienam žemės gavėjui skirto sklypo plotas Lietuvoje buvo 6,24 ha, Latvijoje – 12,14 ha, Estijoje – 11,54 ha (Vaskela 1997: 151). Estijoje net 24,9% naujakurių ūkių buvo didesni kaip 20 ha. Latvijoje tokių ūkių buvo 13,4%, o Lietuvoje – tik 1,4% (Vaskela 1997: 152). Vidutinis valstiečio ūkio plotas Estijoje 1930 m. buvo 23,20 ha, Latvijoje 1929 m. – 20,18 ha, Lietuvoje 1930 m. – 15,03 ha (Vaskela 1997: 184). „Po žemės reformos Latvija tapo šalimi vidutinio ir didelio dydžio valstiečių žemės valdų, pajėgių komercializuotis ir modernizuotis“ (Roszkowski 1997: 142). Šis teiginys dar geriau tinka Estijai, tačiau dėl Lietuvos – galima abejoti.

Savaime suprantama, žemės plotas tik netiesiogiai parodo ūkio ekonominę pajėgumą. Viena vertus, būtina atsižvelgti į gamtos sąlygas – kuo toliau į šiaurę, tuo didesnis minimalus ekonomiškai gyvybingo ūkio plotas. Kita vertus, intensyviai ūkininkaujantys maži ūkiai gali būti ekonomiškai pajėgesni už ekstensyvius didelius ūkius. Vis dėlto ploto rodikliai yra svarbūs, ieškant atsakymo į klausimą, kuris bene labiausiai

domino agrarinės reformos amžininkus. Tai klausimas apie ekonomines reformos pasekmes (žr. pvz.: Biegeleisen 1924–1926; Luiga und Warep 1924; Mitrany 1930; Sering 1929; Stöhr 1930; Tiltman 1934 ir kt.). Dėl socialinių pasekmių didesnių neaiškumų nekeyla. Likviduodama ar apribodama stambiąją žemėvaldą, žemės reforma sumažino ekonominę ir socialinę nelygybę. Aprūpindama žeme dalį mažžemių, bežemių bei buvusių žemės ūkio darbininkų, reforma sušvelnino skurdą. Ten, kur reforma buvo radikali, ji pakeitė socialinius galios santykius, likviduodama stambiųjų žemvaldžių (dvarininkų) dominavimą. Tuo pačiu, buvo pasiekti ir jos politiniai tikslai – reforma susiaurino socialinius sluoksnius, kuriuos galėjo paveikti komunistinė agitacija. „Bolševikinio saugumo komisaras Lietuvoje Guzevičius vyskupui V. Brizgiui išsitaręs, kad kunigas Krupavičius pastatė tokią prieš komunizmo įtaką sieną, kurios niekas be raudonosios armijos tankų negalėjo nei sugriauti, nei apeiti“ (Maldeikis 1975: 169).

Įdomu pažymėti, kad ji susiaurino ir nekomunistinės kairės socialinę bazę. Kaip jau nurodyta, Estijoje ir Latvijoje radikalūs žemės reformos įstatymai buvo priimti visų pirma socialistų ir socialdemokratų pastangų dėka. Tačiau tapę savininkais ir ūkininkais, buvę bežemiai ir mažžemiai vis rečiau už juos balsuodavo, kartu su kitais ūkininkais būdami suinteresuoti politika, proteguojančia žemės ūkio ir kaimo apskritai interesus miesto (tame tarpe ir miesto darbininkų sąskaita). Tiesa, būtina pridurti, kad smulkiųjų savininkų sluoksnio pagausėjimas nebūtinai padidino žemės reformas vykdyusių šalių atsparumą dešiniajam radikalizmui. Dėl 1929–1933 m. ekonominės krizės sunkumų

bei veikiant Italijos bei Vokietijos pavyzdžiams, kai kuriose Vidurio ir Pietryčių Europos šalyse (visų pirma, Rumunijoje ir Vengrijoje) fašistiniai sąjūdžiai susilaukė plataus palaikymo kaime. Susiaurinusi kairiųjų radikalųjų politinių jėgų socialinę bazę, žemės reforma daug kur sustiprino dešiniąsias politines jėgas.

Kitaip yra su ekonominėmis reformos pasekmėmis. Ne vien marksistai tikėjo stambiojo žemės ūkio pranašumais. Palankūs dvarų savininkams autoriai gąsdino gresiančiu žemės ūkio gamybos nuosmikiu ar bent jau prekinės žemės ūkio produkcijos apimčių sumažėjimu. Tokie gąsdinimai atrodė ypatingai įtikinamai tose šalyse, kur agrarinio kapitalizmo raida taip vadinamu „prūsiškuoju keliu“ (žr., pvz.: Heller 2011: 135–149). To kelio esmė yra buvusių feodalinų žemvaldžių transformacija į stambius kapitalistus verslininkus, o dvarų – į kapitalistines žemės ūkio įmones (tegl ir su represine darbo jėgos kontrole). Feodalinėmis tradicijomis tebegyvenantys dvarininkai savo pajamas sunaudodavo vartojimui, o jų gaudavo nuomodami žemę jos stokojantiems mažžemiams ir bežemiams bei imdami bankų paskolas. Praskolinti buvo ir daugumos agrokapitalistais tampančių dvarininkų dvarai, tačiau jų paimtos paskolos kartu su pelnais buvo naudojami kapitalo kaupimui – žemės ir gyvulių veislių gerinimui, mašinų ir kitokio inventoriaus įsigijimui. Bene daugiausia tokių dvarų buvo Estijoje ir Latvijoje, kur žemės reforma buvo bene radikaliausia.

W. Rozskowskis, kuris bene sistemingiausiai palygino poreforminę žemės ūkio gamybos

raidą Baltijos, Vidurio ir Pietryčių Europos šalyse, teigia, kad daugumoje atvejų ekonominės reformos pasekmės buvo neigiamos (Roszkowsky 1995: 149–173). Reformos priešininkų ir kritikų perspėjimai ir nuogastavimai išsipildė. Konkrečiau tai reiškia vieną, du, tris, arba visus keturis toliau išvardytus dalykus: (1) žemės ūkio gamyba iškart po reformos nepaisant tuo metu (iki 1929–1933 m. krizės pradžios) palankios konjunktūros smuko; (2) palyginus su prieškario metais, pagrindinių žemės ūkio kultūrų derlingumas arba kiti produktyvumo bei ekonominiai rodikliai (visų pirma, darbo našumas) buvo žemesni (bent jau pirmuoju poreforminiu dešimtmečiu); (3) žemės ūkio produkcija augo ne greičiau ar netgi lėčiau už gyventojų skaičių; (4) sumažėjo žemės ūkio prekinės produkcijos apimtys.

Nedaugelis išimčių yra Vakarų Lenkija (visų pirma žemės, iki Lenkijos valstybės atkūrimo priklausiusios Vokietijai), kai kurie Čekoslovakijos regionai (Čekija ir Moravija), Slovėnija ir, svarbiausia, visos trys Baltijos šalys (Roszkowsky 1995: 228). Čia reforma nenusmukdė žemės ūkio gamybos pirmaisiais reforminiais metais. Baigiantis antram tarpukario dešimtmečiui jos rodikliai ženkliai pranoko prieškarinius, gamyba skaičiuojant vienam gyventojui augo, kartu didėjant prekinės produkcijos apimtims. Lenkų istorikas pateikia iš esmės maltusišką žemės ūkio reformų santykinės sėkmės Baltijos šalyse aiškinimą. Skirtingai nuo Vidurio ir Pietryčių Europos šalių, čia nebuvę santykinio agrarinio gyventojų pertekliaus. W. Rozskowskis remiasi Wilburo Moore'o skaičiavimais (žr. Moore 1945).⁷

⁷ Deja, jo W. Moore'o knyga yra bibliografinė retenybė, kurios (šiuokart) nepavyko gauti, o W. Rozskowskis detaliau nepristato nei Moore'o duomenų, nei skaičiavimų metodikos.

Rozzkowskio–Moore'o koncepcija gana įtikinama Estijos ir Latvijos atveju. Istorinės demografijos tyrėjai konstatuoja jau 19 a. antroje pusėje šiose šalyse buvus žemus gimstamumo rodiklius, būdingus vadinamajam moderniam gyventojų reprodukcijos tipui (žr. Plakans 1984). Jis yra priešingas tradiciniam tipui, kuriam būdingi aukšti gimstamumo mirtingumo rodikliai. Moderniajame tipe ir vienių, ir kitų rodiklių reikšmės yra žemos. Pereinant nuo pirmojo prie antrojo, sumažėja mirtingumas, bet gimstamumo rodikliai lieka aukšti. Todėl bendras gyventojų skaičius sparčiai auga, o populiacija jaunėja. Tokia situacija buvo daugumoje Vidurio ir Pietryčių Europos šalių, įskaitant Lietuvą. Kodėl Lietuva vis dėlto sugėbėjo išvengti agrarinio gyventojų pertekliaus, galima paaiškinti nebent išskirtinai intensyvia emigracija. Vien tik į JAV 1899–1914 m. kasmet imigruodavo vidutiniškai apie 17 000 lietuvių (Эйдинтас 1989: 65), o iš viso iš Lietuvos į kitas Rusijos imperijos sritis ir į užsienį 1868–1914 m. išvyko apie 400 000 lietuvių, arba 20% visų gyventojų (Truska 1981). Be to, iš Lietuvos intensyviai emigravo ir žydai (žr. Balkelis 2010).

Vis dėlto netgi sutikus su prielaida, kad Lietuvos kaime nebuvo santykinio gyventojų pertekliaus, galima abejoti, ar jos pakanka

paiškinti žemės reformos ekonominę sėkmę Lietuvoje. Lenkų istorikas argumentuoja, kad nesant agrarinio gyventojų pertekliaus buvo galima dvarų žemę išparceliuoti didesniais sklypais, o santykinis darbo jėgos trūkumas skatino ūkininkauti, panaudojant daugiau kapitalo – taigi didinti darbo našumą. Taip, panašu, ir buvo Estijoje bei Latvijoje, kur po reformos žemės ūkyje stigo samdomos darbo jėgos. Kasmet nemažas jos kiekis buvo „importuojamas“ iš Lietuvos ir Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto (žr. Morkūnas 1977: 29–34). Tačiau kaip rodo ką tik pateikti skaičiai, Lietuvoje žemės parceliavimui buvo nedaug, naujakurių ūkiai buvo smulkūs, o mažžemių gautos atraižos nedidelės. Dominavo vidutiniai, o ne stambūs ūkiai, labiau būdingi Estijai ir Latvijai (žr. Taagepera 1972). Gyventojų prieauglio tempais Lietuva ir toliau pranoko kitas Baltijos šalis. 1939 m. natūralus gyventojų prieauglis, matuojamas skirtumu tarp naujagimių ir mirusiųjų tūkstančiui gyventojų Lietuvoje buvo 8,7, Latvijoje 4,6, Estijoje 1,3 (Albanijoje 12,8, Jugoslavijoje 10,9, Lenkijoje 10,5, Rumunijoje 9,7, Bulgarijoje 9,7, Vengrijoje 5,9, Čekoslovakijoje 4,0).⁸ Kaip gi paaiškinti ekonominę tarpukario agrarinės reformos sėkmę Lietuvoje?⁹

Teigsiu, kad žemės ūkio pažangą tarpukario Lietuvoje lėmė ne dvarų parceliacija ir jos sąly-

⁸ Žr. Roszkowsky 1995: 176. Lenkų istorikas pateikia duomenis, paskelbtus Monthly Bulletin of Statistics of the League of Nations, 1944, Nr. 10.

⁹ Savo labai informatyvioje knygoje G. Vaskela šio klausimo net nekelia, pasakojimą apie žemės reformą pratęsdamas pasakojimu apie Lietuvos ekonomikos bei tame tarpe žemės ūkio pasiekimus tarpukaryje. Bet juk gali būti, kad tie pasiekimai buvo pasiekti ne žemės reformos dėka, o nepaisant jos, arba kad vienos žemės reformos metu įgyvendintos priemonės prie tų pasiekimų prisidėjo, o kitos – trukdė, bendram pasekmių balansui išliekant pozityviam. Būtent šią problemą iškelia W. Roszkowskis, tačiau jo siūlomas „maltusisikas“ aiškinimas nelabai įtikina Lietuvos atveju, kur gyventojų nestigo, o nusavintos žemės fondas buvo per mažas jį parceliuojant kurti ekonomiškai pajėgius ūkius.

gotas žemėvaldos susmulkėjimas. Naujakuriai ir buvę mažžemiai kūrė smulkius ūkius, kurių produkcija buvo skirta daugiausiai asmeniniam vartojimui. Be to, jie kūrėsi nelabai sėkmingai. Nors valstybė jiems ir atidėliojo išpirkos mokesčių mokėjimą, o daliai (buvusiems savanoriams) suteikė ir nemažą paramą, daugelis jų taip ir nesugebėjo įsikurti. „1930 metų žemės surašymo duomenimis, minėtais metais 35,4% žemės sklypų, duotų vykdant žemės reformą, buvo parduoti, išnuomoti arba buvo dirbami ne tų asmenų, kurie buvo juos gavę“ (Tamošiūnas 1974: 82). Taigi, ne buvę kumečiai ir mažžemiai pakėlė tarpukario Lietuvos žemės ūkį ir visą ekonomiką.

Tikėtina, kad didžiausią reikšmę žemės ūkio gamybos pakilimui turėjo gatvinių kaimų ir režinės žemėvaldos išskirstymas vienkiemiais, kuris intensyviai vyko iki pat nepriklausomybės praradimo (žr. Balčiūnas 1938; Aleknavičius ir Skuodžiūnas 1996). Kaip jau paminėta, vienkieminė žemėvalda Estijoje ir Latvijoje (išskyrus Latgalą) dominavo jau iki reformos. Naujakuriai (kaip ir Lietuvoje) kūrėsi vienkiemiais. Tose šalyse, kur žemės reforma apsiribojo dvarų apkarpyimu, ūkininkų dirbamos žemės plotai padidėjo, daugeliui jų gavus dar po vieną ar daugiau gabalėlių. Tačiau pats ūkininkavimo pobūdis iš esmės nepasikeitė. Ūkiai liko valstietiški, orientuoti į natūrinę gamybą bei nepriklausomybę į rinkos. Tuo tarpu Lietuvoje kaimų išskirstymas vienkiemiais leido pereiti prie daugialaukės sėjomainos (žr. Povilaitis 1997 (1988): 59–62), o visą gamybą perorientuoti iš augalininkystės į gyvulininkystę, kurioje smulkusis ūkis yra santykinai pranašesnis. Šis persiorientavimas kartu su kryptingomis valstybės

pastangomis kurti eksportinę maisto pramonę leido trečiajame dešimtmetyje nepaisant nepalankios tarptautinės ekonominės konjunktūros užtikrinti visos Lietuvos ekonomikos augimą ir netgi struktūrinę pažangą – Lietuva tapo ne vien neperdirbtą žemės ūkio produkciją, bet ir parengtus vartojimui maisto produktus eksportuojančia šalimi (žr. Glemža 1972; Visackas 1990: 84–131).

Kitas ne mažiau svarbus tą pažangą paskatinęs veiksnys buvo valstybės proteguojamas kooperacinis sąjūdis, kuris Lietuvoje palyginus su kitomis Baltijos šalimis vystėsi bene plačiausiai ir sparčiausiai (žr. Kahk and Tarvel 1997: 110). Visose Baltijos šalyse kooperatininkus įkvėpė Danijos ir kitų Skandinavijos šalių pavyzdys, kur 19 a. antroje pusėje kooperacija įgalino smulkius ūkius sėkmingai atsakyti į tuo metu Europos žemės ūkį užgriuvusios krizės, kurią sukėlė grūdų kainų kritimas dėl importo iš JAV ir Rusijos, iššūkius. Įtakingiausi tarpukario ekonominės politikos formuotojai (įskaitant ir ministrą pirmininką 1929–1938 m. Juozą Tūbelį) – tai buvę kooperatininkai, o pačiose kooperatyvų susivienijimų centrinėse ir vietinėse administracijos įstaigose vietą ir savirealizacijos sritį susirado daugelis buvusių seimų narių ir kitų veikėjų, kurie po 1926 m. prarado galimybę reikšti politiniame gyvenime. Ketvirtame dešimtmetyje visą sviestą eksportavo „Pienocentras“, bekoną – valstybės ir kooperatyvų jungtinėje nuosavybėje esanti akcinė bendrovė „Maistas“, daugelį kitų žemės ūkio produktų – „Lietūkis“, kuris buvo ir pagrindinis ūkininkams reikalingų prekių importininkas. Į kooperatyvų apyvertą buvo įtraukti praktiškai visi prekinę produkciją gaminantys Lietuvos

ūkininkai, nors tik palyginti nedidelė jų dalis buvo kooperatyvų nariai (žr. Povilaitis 1997 (1988): 173–193).

Visgi iki Danijos tarpukario Lietuvai liko dar labai toli. Išliekant aukštam gimstamumui, lėtai vystantis miestams bei tik labai palengva augant pramonei, o dėl tarptautinės padėties komplikacijų beveik visiškai sustojus emigracijai (išskyrus nedidelės žydų dalies emigraciją į Palestiną), ketvirtą dešimtmečio pabaigoje galime stebėti tam tikrus santykinio gyventojų, gyvenančių iš žemės ūkio, pertekliaus požymius. Apie jį iškalbingiausiai liudija paskutiniaisiais nepriklausomybės metais vyriausybėje sferose vykusios intensyvios diskusijos apie naujos žemės reformos būtinumą. Jos esmė turėjo būti individualios žemės nuosavybės maksimumo sumažinimas ir tokiu būdu sukaupto žemės fondo naujas padalijimas kaimo darbininkams, mažžemiams ir bežemiams (žr. Vaskela 1997: 113–122).

Jau niekada nesužinosime, ar įgyvendinusi naują žemės reformą, Lietuva būtų išklydusi iš „daniškojo“ kelio ir pasukusi šunkeliu, vedančiu į „bulgarišką“ smulkaus pusiau natūrinio valstietiško ūkio aklavietę, ar gresianti maltusiška krizė būtų buvusi įveikta, pasinaudojus geresne tarptautine konjunktūra. Nors 1940 m. įgyvendinta reforma (žr. Vaskela 1990) atliepė kai kurias naujos žemės reformos šalininkų idėjas, ji tebuvo kolektyvizacijos uvertiūra.

3. Pokomunistinės agrarinės reformos Lietuvoje eigos ir padarinių lyginamoji tarptautinė analizė

Šiame skirsnyje lieka pokomunistinės reformos eigą ir ekonominius padarinius palyginti su tarpukario laikų reformą, papildant šį diach-

roninį palyginimą sinchroniniais lyginimais, kuriuose pokomunistinė agrarinė reforma lyginama su jos analogais kitose pokomunistinėse šalyse. Tie lyginimai neišvengiamai lieka fragmentiški: ir dėl vietos, ir dėl laiko distancijos stokos. Nors yra nemažai lyginamųjų darbų, aprėpiančių pirmąjį pokomunistinį agrarinės transformacijos dešimtmetį (žr. pvz.: Alanen 2004; Chevalier, Mačiulytė ir Prapiestienė 2010/2011; Halamska 1998; Lerman, Csaki and Feder 2004; Macours and Swinnen 2002; Poviliūnas, Antanas 2008, Rozelle and Swinnen 2004; Swinnen, Buckwell, and Mathijs 1997 ir kt.), bet kol kas per maža tyrimų, kurie apimtų ir visą antrą dešimtmetį, atsakydami į klausimą: kaip skirtingais būdais reformuotas žemės ūkis pakėlė 2008–2010 m. ekonominės krizės išmėginimus? Vis dėlto pamėginsiu kai kuriuos suminėtais palyginimais išryškintus skirtumus ne tik aprašyti, bet ir paaiškinti.

Kaip ir tarpukario žemės reformų, taip ir pokomunistinių agrarinių reformų eigą galima nagrinėti ir lyginti dviem atžvilgiais: pagal nuoseklumą ir pagal radikalumą. Nuoseklumas vėlgi reiškia vieningos visai jos eigai krypties ar orientacijos buvimą bei atskirų reformos priemonių ar žingsnių tarpusavio darną. Kiek kebliau jas lyginti pagal radikalumą. Lyginant tarpukario reformas, jį lėmė privačios žemės nuosavybės persikirstymo mastas ir greitis. Pokomunistinės agrarinės reformos *pokomunistinėmis* darė grįžimas prie privačios žemės nuosavybėmis. Kitaip tokių reformų neatskirsiu nuo gausių komunizmo laikais vos ne be paliovos vykdytų žemės ūkio pertvarkymų. Tačiau šiuo atžvilgiu visos pokomunistinės reformos (jeigu jos apskritai vyko) buvo vienodai radikalios.

Kadangi man rūpi palyginti ne tik pokomunistines reformas tarpusavyje, bet taip pat sugretinti jas su tarpukario reformomis, naudosis radikalumo matą, kuris leistų tokį sugretinimą atlikti: kokių mastu, kokių greičiu ir kokių būdu buvo transformuoti valstybiniai dvarai – komunizmo laikais sukurtos stambios žemės ūkio įmonės. Pokomunistinė agrarinė reforma radikaliosia buvo ten, kur privatizavus tokių įmonių kilnojamą ir nekilnojamą turtą (kapitalą), jų vietoje liko vien šeimininiai ūkiai, o pati žemė buvo grąžinta jos savininkams, jų įpėdiniams arba buvo išdalyta (jeigu nebuvo taikytas restitucinis principas) tarp kolektyvinių ūkių darbuotojams ar kaimo gyventojams. Mažiau radikali ji buvo ten, kur kolektyvinių ūkių turto privatizacija vyko palyginti lėtai, o jų ženkli dalis buvo transformuota į stambias korporacines privataus kapitalo įmones: stambūs valstybiniai dvarai virto privačiais dvarais, nors ir nebūtinai vieno savininko ar šeimos nuosavybe.

Svarbu pažymėti, kad antruoju atveju kapitalistinis tokios transformacijos pobūdis yra netgi ryškesnis, negu pirmuoju, nes antai K. Marso teorijoje kapitalizmas siejamas su stambiaja gamyba, kurioje išnaudojamas samdomasis darbas. Stambiose korporacinėse įmonėse toks išnaudojimas vyksta, o šeimyniniuose ūkiuose – gal tik per darbymetį, kai samdomi sezoniniai darbininkai. K. Marxas tokiose įmonėse vykdomą gamybą vadino ne kapitalistine, o smulkiapreke. Taigi labai radikali pokomunistinė agrarinė reforma gali baigtis netgi ne kapitalizmo atkūrimu, o žemės ūkio sugrąžinimu į ikikapitalistinius gamybinius santykius. Tuo tarpu kolūkių ir tarybinių ūkių transformacija į korporacines įmones yra kur

kas tikresnis „socialistinio“ žemės ūkio transformacijos į kapitalistinį būdas.

Nuo 1922 m. reformos Lietuvoje likviduotų dvarų tokios įmonės skiriasi tuo, kad jos dažniausiai turi ne vieną, o daug savininkų, kuriems ta įmonė priklauso dalinės privačios nuosavybės teisėmis. Kapitalistinis tokios korporacinės įmonės pobūdis galutinai išryškėja, kai didžiąją jos darbuotojų daugumą sudaro samdomi darbininkai, kurie nebėra jos bendrasavininkai, arba kai bendrasavininkai diferencijuojasi į mažumą stambių akcininkų, kurios rankose yra kontrolinis akcijų paketas, ir į smulkių akcininkų daugumą, kuri realios įtakos sprendimų priėmimui neturi. Stambieji akcininkai nebūtinai patys vadovauja įmonės darbui. Tai gali daryti samdyti vadybininkai, o pats kontrolinis akcijų paketas gali priklausyti bankui, kitai korporacinei įmonei arba kitokiam instituciniam investuotojui. Jeigu visi ar dauguma kolektyvinių ūkių būtų greitai transformavęsi į tokio tipo privataus kapitalo korporacines įmones, tai tokią agrarinę reformą irgi būtų galima vadinti radikalia. Tikrovėje kolektyvinio ūkio transformacija į korporacinę privataus kapitalo įmonę vykdavo lėčiau, negu prireikdavo laiko tokį ūkį tiesiog likviduoti kaip veikiantį gamybinį vienetą, jo turtą fiziškai pasidalijant tarp buvusių darbuotojų, toliau ūkininkaujančių individualiai arba pasitraukiančių iš žemės ūkio gamybos. Todėl tik tokią dekoloktyvizaciją, kurios metu likviduojama ir pati stambioji gamyba, vadinsiu radikalia.

Pirmiausiai tenka konstatuoti, kad Lietuvoje agrarinės reformos eiga buvo viena nenuosekliusių pokomunistiniame pasaulyje, jau nekalbant apie jos palyginimą su žemės reforma

tarpukario Lietuvoje. Rengiant tarpukario reformą, įtakingiausios (matuojant vietų skaičiumi agrarinės reformos įstatymus rengusiame Steigiamajame seime) Lietuvos politinės jėgos – krikščionys demokratai ir liaudininkai – dėl esminių dalykų sutarė. Daugiausia buvo ginčijamasi dėl maksimalios nenusavinamos žemės normos, tačiau ir šiuo klausimu nesutarimai nebuvo itin dideli – liaudininkai pasisakė už 50 ha, o krikščionys demokratai – 80 ha ribą, kuri galiausiai ir buvo nustatyta. Reformai oponavo tautininkai, bet būtent dėl to nei vienas jų kandidatas nebuvo išrinktas į Steigiamąjį seimą. Kai dešinieji karininkai juos 1926 m. iškėlė į valdžią, didžioji nusavintos dvarų žemės dalis jau buvo išparceliuota. Tačiau tautininkai neskubėjo įgyvendinti savo nuostatų. Pirmaisiais savo valdymo metais jie nors ir sulėtintai, bet tęsė ne jų suplanuotą ir pradėtą reformą. 1929 m. jau buvo likę palyginti nedaug neišdalytų dvarų. Todėl maksimalaus nenusavinamo žemės dydžio padidinimas tais metais iš esmės nepakeitė jos eigos ir nepaveikė jos ekonominių rezultatų.

Kaip ką tik buvo pabrėžta, pozityvius ekonominius tarpukario žemės rezultatus sąlygojo ne dvarų parceliacija, bet kaimų išskirstymas vienkiemiais bei rėžių komasacija. Šiuo klausimu tautininkų pozicijos niekuo nesiskyrė nuo jų politinių oponentų nuostatų, o didžioji šio darbo dalis buvo atlikta būtent jų valdymo metais (žr. Maciulyte 2001: 25). Todėl visą tarpukario agrarinę reformą galima laikyti daugiau ar mažiau nuosekliu iš anksto apgalvotos koncepcijos įgyvendinimu, o ji pati turi aiškiai įvardijamus autorius ar „tėvus“. Tokiais dažniausiai pelnytai įvardijami liaudininkas Albinas Rimka (1886–1944) ir krikščionis demokratas Mykolas

Krupavičius (1885–1970), nors būtų teisinga tą sąrašą papildyti po 1926 m. prie tautininkų prisišliejusio Ūkininkų partijos veikėjo Jono Aleksos (1879–1955) vardu, kurio nuopelnai didžiausi būtent skirstant kaimus vienkiemiais.

Pokomunistinės agrarinės reformos ekonominiams rezultatams didžiausios įtakos turėjo tuometinio premjero Gedimino Vagnoriaus 1991 m. spalio mėn. priimti sprendimai, dėl kurių ji sąlyginai galėtų būti pavadinta „Vagnoriaus reformos“ vardu. Tačiau nei jis, nei kuris kitas iškilus kovų už nepriklausomybės atkūrimą politikas ar agrarinis ekspertas šios garbės nesisavina. Priežastis yra ne tik kur kas labiau kontroversiški reformos rezultatai. Svarbiausia yra tai, kad seką veiksmų, kuriais pokomunistinė agrarinė reforma buvo įgyvendinta, lėmė sprendimai, kuriuos priimantys ir vykdytys veikėjai visiškai skirtingai suprato jos tikslus. Pokomunistinės agrarinės reformos zigzagai detalai aprašyti ekspertų agrarininkų darbuose (žr. visų pirma Aleknavičius 2008; Poviliūnas, Antanas 2008; Treinys 2008), todėl toliau tik priminsiu jos didesnius vingius.

Pokomunistinė agrarinė reforma Lietuvoje prasidėjo 1989 m., kai Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba priėmė Valstiečio ūkio įstatymą, kuriuo buvo leista kurti iki 50 ha dydžio šeimyninius ūkius. Iš tikrųjų sprendimas leisti kurti tokius ūkius buvo priimtas ne Vilniuje, bet Maskvoje. Tai buvo vienas iš daugelio ekonominių eksperimentų, kurie buvo pradėti vykdyti Sovietų Sąjungoje, 1985 metais Michailui Gorbačiovui tapus nauju Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto (SSKP CK) generaliniu sekretoriumi. Nauja SSKP vadovybė karštligiškai ieškojo būdų,

kaip išjudinti nustojusią augti ekonomiką, kuri nebepajėgė parūpinti ištekliais imperialistinę Sovietų Sąjungos užsienio politiką. m. Gorbačiovas, kuris iki savo iškilimo į pačią sovietinės valdžios piramidės viršūnę dirbo atsakingu už žemės ūkį SSKP CK sekretoriumi, ypač daug dėmesio skyrė spręsti vadinamąją „maisto problemą“: be didžiulio grūdų importo iš užsienio SSRS negalėjo patenkinamai aprūpinti maistu netgi savo didžiųjų miestų gyventojų. Ieškant išeities, ekonominio eksperimento tvarka ir buvo nutarta leisti steigti valstiečių ūkius.

Sovietų Sąjungos vadovai, leidę kurti valstiečių ūkius, negalvojo apie dekolektyvizaciją. Valstiečių ūkių buvo numatoma kurti tik tiek ir tokio dydžio, kad jie netrukdytų jau egzistuojantiems kolūkiams ir tarybiniais ūkiams, kurie turėjo likti dominuojančiu žemės ūkio įmonių tipu. Palyginti retai tokie ūkiai įsikurdavo sklypuose, kurie iki kolektyvizacijos buvo pačių valstiečių ar jų tėvų nuosavybė. Dėl to jau sukurti valstiečių ūkiai vėliau sukomplikavo žemės nuosavybės teisių atkūrimą, sukurdami interesų konfliktą tarp pagal šį įstatymą įkurtų ūkių savininkų ir „senųjų“ žemės savininkų arba jų palikuonių. Šias komplikacijas nebuvo sunku numatyti, tačiau Valstiečių ūkio įstatymo veikimas buvo sustabdytas tik 1991 m. rudenį. Iki to laiko spėjo susikurti 5139 ūkiai, kurių bendras plotas sudarė 86 387 ha, o vidutinis – 16,8 ha (Treinys 2008: 65). Ankstyva pradžia jų savininkams suteikė pranašumų prieš vėliau kuriamus individualius ūkius, leisdamą daliai gauti vėliau infliacijos „anuliuotas“ paskolas, dar sovietinėmis kainomis įsigyti technikos ir statybinių medžiagų įsikurti vienkiemio tipo sodybose.

Dar daugiau nenuoseklumų žemės reformos eigoje sukėlė 1990 m. liepos mėn. Lietuvos AT nutarimas „Dėl kaimo gyventojų asmeninių ūkių išplėtimo“, įpareigojantis kolūkių ir tarybinių ūkių vadovus skirti jų darbuotojams ir pensininkams 3 ha, o kitiems kaimo gyventojams – 2 ha sklypus sodybiniais ūkiams (žr. Aleknavičius 2008: 41–47). Jeigu Valstiečių ūkio įstatymo analogai buvo priimti ir kitose Baltijos šalyse, sukeldami labai panašių komplikacijų atkuriant žemės nuosavybės teises, tai sprendimas dėl sodybinių sklypų buvo unikaliai lietuviškas. Jį motyvavo tuometinės Lietuvos AT daugumos įsitikinimas, kad kolektyvinių ūkių pirmininkai yra antras po Maskvos pagal piktumą ką tik atkurtos Lietuvos nepriklausomybės priešas, kurį galima susilpninti, dalijant žemę jų pavaldiniams ir taip pelnyti jų simpatijas. Šis įstatymas beveik nepakeitė faktinės žemėnaudos kaime (didžioji dauguma kolūkiečių ir taip naudojo panašaus dydžio ar netgi didesnėmis žemės naudmenomis), tačiau sukūrė papildomą kliūtį žemės nuosavybės teisių restitucijai. Būtent ją AT dauguma tų pačių metų rudenį apsisprendė laikyti vienu iš dviejų didžiųjų pokomunistinės agrarinės reformos tikslų (antras buvo dekolektyvizacija – kolektyvinių ūkių likvidacija, grįžtant prie šeimyninio žemės ūkio).

Atkuriant žemės nuosavybės teises, jas teko pripažinti ir naujai įkurtų valstiečių ūkių savininkams, ir 1990 m. AT pamalonintiems sodybinių sklypų šeiminkams. LDDP daugumos dominuojamas LR Seimas leido, dabar jau karštai oponuojant konservatoriams, kurie būdami tuometinės AT daugumos nariais, patys suteikė tų sklypų naudotojams *de facto* nuosavybės teises, tuos sklypus įgyti visiškos

privatinės nuosavybės teisėmis. Sodybinių sklypų žemės daugiausiai buvo prie jau sovietmečiu pastatytų gyvenviečių. Tose vietose savo žemės nuosavybę turėję savininkai bei paveldėtojai jos negalėjo atgauti, turėdami tenkintis plačiai išsibarsčiusiomis „laisvos“ (t. y. tokios, kurią atgauti pretendentų neatsirado) atraižomis, labai panašiomis į senovinius rėžius. Į valdžią grįžusi LDDP ekskomunistinė dauguma taip pat sustabdė taip pat žemės sklypų prie žemės ūkio bendrovių (ŽŪB) gamybinių centrų – vadinamųjų „pilkųjų zonų“ – grąžinimą. Jos privaloma tvarka turėjo būti toms bendrovėms nuomojamos.

„Pilkąsias zonas“ panaikino 1996 m. į valdžią grįžę dešinieji. Tačiau pirma jie metams sustabdė jų pačių 1991 m. parengto vadinamojo Restitucijos įstatymo¹⁰ galiojimą, kuris iki tol buvo taisytas net 16 kartų. Dešinioji LR Seimo dauguma parengė naują šio įstatymo redakciją, kuri 1997 m. buvo priimta kaip „LR piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymas“.¹¹ Jis maksimalų grąžinamos žemės plotą padidino nuo 80 iki 150 ha, o taip pat pakeitė pretendentų įsigyti žemę eilės tvarką, suteikdama pirmenybę jos ankstesniems savininkams, o ne dabartiniams naudotojams. Buvo taip pat išplėstas pretendentų atgauti žemę ratą. Paaiškėjus, kad visiems teisėtiems pretendentams jų gimtinėse grąžinamos žemės nepakanka, naujas įstatymas leido „persikelti“ žemę – jos gauti kitoje vietoje, kur buvo „laisvos“ žemės. Dėl šio daugkartinio žemės ir išlikusio

nekilnojamo turto nuosavybės restitucijos įstatymų kaitaliojimo keitėsi ir pretendentų atgauti žemę bei turtą sąrašai, ir jų teisės, ir grąžintinos arba privatizuojamos žemės plotai, grąžinimo arba pardavimo sąlygos. Todėl Lietuva įžengė į trečią atkurtosios nepriklausomybės dešimtmetį, neužbaigusi restitucinės žemės reformos.

Tiesioginė šių pokomunistinės agrarinės nenuoseklumų priežastis buvo nesutarimai dėl jos tikslų tarp įtakingiausių pokomunistinės Lietuvos politinių jėgų. Politinės dešinės tikslas buvo sugrąžinti Lietuvą į 1940 m.: atkurti tais metais egzistavusius žemės nuosavybės bei gamybinius santykius, kuo greičiau likviduojant kolektyvinius ūkius ir jų vietoje kuriant šeimyninius, kuriuose ūkininkautų atgavę žemę jos ankstesni savininkai arba jų palikuonys. Žemės ūkio ir kaimo ekspertai, kurie pritarė šiems tikslams, apeliavo į statistikos faktus, neva rodančius individualių ūkių produktyvumą, palyginus su stambiaja kolektyvine gamyba. Iš tikrųjų, 1989 m. šeimos ūkiai išaugino (skaičiuojant nuo bendros gamybos apimties visuose ūkiuose) 68,5% bulvių, 56,6% daržovių, 85,6% vaisių ir uogų, laikė 23,4% galvijų ir 18,9% kiaulių (Aleknavičius 2008: 45). Tačiau buvo nutylima pagalbinių ūkių priklausomybė nuo „visuomeninio ūkio“ beveik „už dyką“ teikiamų gamybinių išteklių. Tokiu būdu buvo pagrindžiama radikali pokomunistinės agrarinės reformos programa.

Ekskomunistinė kairė pasisakė už nuosaikią programą, kurios tikslas buvo stambiosios žemės

¹⁰ Tai LR AT 1991.06.18 priimtas įstatymas „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“.

¹¹ Naujos Restitucijos įstatymo redakcijos likimas ne ką geresnis – iki 2008 m. jį spėta pataisyti jau 13 kartų (Treinys 2008: 137).

ūkio gamybos išsaugojimas, transformuojant kolūkius ir tarybinius ūkius į akcines bendroves, tikrus žemės ūkio gamybinius kooperatyvus ir kitokias korporacines žemės ūkio įmones. Ji nebuvo principinė ikikomunistinių laikų žemės nuosavybės teisių restitucijos priešininkė, tačiau siejo ją su įvairiomis išlygomis, iš kurių svarbiausia – kad žemė turi atitekti tik tiems, kas ją dirba: gali ir yra pasirengę ūkininkauti. Tokiu pačiu principu rėmėsi 1922 m. reforma. Kitais atžvilgiais ekskomunistinės kairės nuostatos buvo panašios į 1922 m. nuosaikiųjų – tautininkų – pažiūras. Šie gąsdino, kai dvarų išparceliavimas sukelsiąs ekonominę katastrofą, gal net badą. Panašios buvo ir „kolūkių ardymo“ kritikų pranašystės (žr. Aleknavičius 1996a; 1996b; Pronckus 2004).

Sociologinė analizė negali negali apsiriboti tiesioginėmis arba betarpiškomis agrarinės reformos nenuoseklumų priežastimis politinės kovos sferoje. Ji turi identifikuoti ir už jų slėpinčias socialines grupes bei jų interesų konfliktus. Didžiausi nuosaikiojo pokomunistinės agrarinės reformos šalininkai buvo kolektyvinių ūkių vadovai („raudonieji baronai“) bei partinis-ūkinis aktyvas, kuriam priklausė kolūkių specialistai ir padalinių vadovai (agronomai, inžinieriai, dirbtuvių, fermų vedėjai, brigadininkai ir pan.). Skirtingai nuo tik lenkų mažumos palaikomų 1922 m. dvarininkų, jie nebuvo socialiai vieniši arba izoliuoti. Nuosaikaus kelio šalininkai buvo taip pat ir socialinis sluoksniu, kuris neturi analogų 1922 m. kaime.

Grįžimo į šeimyninį ūkį perspektyva buvo nepatraukli taip pat ir naujosios sovietinių kumečių kartos daugumai. „Tai buvo tarybinės mokyklos išugdyti žmonės, kurie gyvenamojoje

ir darbo vietoje dažnai nebebuvo taip prisirišę prie žemės, vietovės kaip jų tėvai ir seneliai. Jie dirbo valstybiniuose ar kolektyviniuose ūkiuose, dažnai ne savo tėviškėse, o valstybinėje žemėje ir ne savo darbo objektais bei priemonėmis. Svarbiausi jų veiklos motyvai buvo darbo vieta ir apmokėjimas, gyvenvietė su buitinais, komunaliniais ir socialiniais patogumais“ (Poviliūnas, Antanas 2008: 9). Skirtingai nuo 1922 m. reformos išparceliuotų dvarų kumečių, kuriems savarankiško ūkio įkūrimas buvo gyvenimo svajonės išsipildymas, didelė dalis kolūkiečių netroško tapti atsakingais už save ūkininkais. Agrarinę reformą jie įsivaizdavo kaip tokių esamų kolektyvinių ūkių pertvarkymą, kuris ne tik išsaugotų jų darbo vietas, bet ir padidintų jų asmenines pajamas, tuo pačiu metu užtikrindamas jų gyvybingumą konkurencinėje rinkoje. Kartu turėjo būti demokratizuoti ir humanizuoti darbo santykiai, iš kolektyvinių ūkių kasdienybės eliminuojant represinę darbo jėgos kontrolę ir pakeičiant ją „gamybine demokratija“.

1922 m. reformos išvakarėse dvarų darbininkai kumečiai buvo suinteresuoti kuo radikalesne redistribucine žemės reforma, kurioje būtų nusavinta kuo daugiau dvarų žemės, kad jos pakaktų įkurti kuo didesniai skaičiui kuo stambesnių šeimyninių ūkių. Didžiausi pokomunistinės restitucinės žemės reformos interesantai buvo ne sovietinių valstybinių dvarų tuometiniai darbuotojai. Tokie buvo dažniausiai kaime nebegyvenantys 1940 m. nacionalizuotos, o 1948–1951 m. – dar ir kolektyvizuotos žemės paveldėtojai. Suprantama, kad tas suinteresuotumas buvo tuo didesnis, kuo daugiau buvo gražintinos žemės ir kuo didesnė buvo jos dabartinė potenciali ekonominė vertė. Taip

pat ir naujoje sovietinių kumečių kartoje mažai buvo tokių, kuriems restitucinė žemės reforma nebūtų suteikusi šanso atsiimti po kelis hektarus žemės (dažnai toli nuo dabartinės gyvenamosios vietos), pasidalijus tėvų ar senelių palikimą su broliais, seserimis, pusbroliais ir pusseserėmis, dauguma kurių jau buvo „išėję į miestą“. Tačiau tai buvo nelabai didelis turtas, palyginus su tuo ką galėjo tikėtis atgauti anų laikų „buožių“ – stambesniųjų ūkininkų – palikuonys: ypač, jeigu žemė buvo Kauno ar kitų didesnių miestų apylinkėse.

Kadaise jų tėvai ar seneliai buvo „išbuožinti“ bei ištremti į Sibirą, tad jie dabar gyveno nebe tėvų gimtinėse, o daugumos jų dabartinis pragyvenimo būdas nieko bendro su žemės ūkiu nebeturėjo. Todėl didžioji dauguma tokių interesantų nesiruošė grįžti į atsiimtas žemes ir pradėti ūkininkauti. O tie, kurie to norėjo, susidūrė su kliūtimi, kad jie neturėjo teisės dalyvauti kolektyvinių ūkių turto privatizacijoje, tokiu būdu įsigydami technikos ir kitų reikalingų šeimyninio ūkio kūrimui išteklių. Kolūkių turto dalybose galėjo dalyvauti tik jų nariai. Santykinai didžiausias kolektyvinių ūkių investicines išmokas gaudavo pensininkai, turintys didžiausią darbo stažą, bet nebeturintys sveikatos vėl pradėti ūkininkauti. Galų gale išėjo taip, kad didelė, gal net didžioji dalis pokomunistinės Lietuvos šeimyninių ūkių šeiminkų savarankiškais ūkininkais tapo ne savo noru ar valia, o nebelikus alternatyvių pragyvenimo šaltinių po kolūkių turto privatizacijos ir jų vietoje susikūrusių žemės ūkio bendrovių (ŽŪB) bankroto.

Pokomunistinių ŽŪB analogas tarpukario laikais – tai po 1922 m. žemės reformos

apkarpyti išlikę dvarai. Tiesa, visišką analogiją turėtume tik tuo atveju, jeigu visi dvarai būtų konfiskuojami. Tada būtų dar aštriau iškilusi problema, kurią 1922 m. reformos vykdytojams teko spręsti dalijant dvarus, kurie buvo būtent ne apkarpyti, bet konfiskuoti. Tokie buvo veikusių prieš Lietuvos nepriklausomybę dvarininkų (visų pirma, pagrindinės Lenkų karinės organizacijos (*Polska Organizacja Wojskowa*; POW) narių dvarai. Juos parceliuojant, kildavo klausimas, ką daryti su dvarų centrais – rūmais, ūkiniais pastatais, kumetynais? Kai dvaras būdavo tik apkarpomas, visas ar didžioji dalis šio nekilnojamo turto (o taip pat gyvuliai bei inventorius) likdavo jų savininkams. Jeigu konfiskuotas dvaras nebuvo paverčiamas valstybės valdomu pavyzdiniu ūkiu, o be likučio išparceliuojamas, pastatai dvarų centruose likdavo be tikro šeiminko, būdavo nusiaubiami ir sugriūdavo – panašiai kaip tai atsitiko su dauguma buvusių kolūkių fermų ar dirbtuvių. 1922 m. reformos kritikams liūdnas apleistų dvarų centrų vaizdas būdavo mėgiamas argumentas, kokios pražūtingos jos pasekmės, panašiai kaip „kolūkių išgriovimo“ kritikai baksnoja pirštu į kolūkių gamybinių centrų griuvėsius.

Teoriškai galimas dvarų centrų likimo problemos sprendimas – leisti jais naudotis kumečių bendrovėms. Už tokį sprendimą Kauno Lietuvoje pasisakė socialdemokratai, kurie reikalavo konfiskuoti visus (ne tik „valstybės priešų“) dvarus be kompensacijos, jų žemę individualiems ūkininkams nuomoti, o taip pat skatinti kolektyvinių ūkių steigimą konfiskuotų dvarų centruose. Faktiškai priimtame žemės reformos įstatyme tokia galimybė nebuvo numatyta. Tačiau jos ir nelabai reikėjo, nes konfiskuotų

dvarų buvo palyginti nedaug. Kitaip išėjo parceliuojant komunistinius valstybinius dvarus, kurie netinkamo panaudoti šeimyniniame ūkyje turto turėjo kur kas daugiau.

1991–1992 m. G.Vagnoriaus vyriausybė visai propagavo Šilalės rajono patirtį bei pavyzdį. Čia jau per pirmąjį dekokolektivizacijos pusmetį neliko nei vienos kolektyvinės žemės ūkio įmonės. Visi gamybiniai kompleksai, kurių negalėjo panaudoti pavieniai šeimyniniai ūkiai, buvo nedelsiant apleisti ar išgriauti. Abu dešinės užsibrėžti didieji agrarinės reformos tikslai buvo pasiekti. Vis dėlto G.Vagnoriaus ir Aleksandro Abišalos vyriausybėms nepakako laiko ir ryžto visą Lietuvą paversti Šilalės rajonu. Vietoje likviduojamų kolūkių buvo leista kurti ŽŪB, kurios galėtų panaudoti netinkamus individualiam naudojimui gamybinius-technologinius kompleksus. Jas įsteigdavo grupės buvusių kolūkiečių, kurie tuos kompleksus įsigydavo jungtinės nuosavybės teisėmis, tam panaudodami visiems LR piliečiams dalijamas bendrąsias investicines išmokas ir tą žemės ūkio investicinių išmokų dalį, kurią nebuvo kam panaudoti, išsidalijus kilnojamą turtą.

1992–1996 m. Lietuvą valdė ekskomunistinė LDDP, už kurią masiškai balsavo būtent likviduotų kolūkių partinio-ūkinio aktyvo mobilizuoti naujosios sovietinių kumečių kartos atstovai. LDDP vyriausybė ėmėsi proteguoti ŽŪB, „LR Žemės reformos įstatyme“ numatydama privalomą aplink jų gamybinius centrus išsidėsčiusių žemės plotų nuomą bendrovėms, apsunkindama ŽŪB narių pasitraukimą, teikdama paskolas, palaikydama žemės ūkio produkcijos supirkimo kainas. Panašiai kaip tarpukaro laikais daugumos dvarų centrai liko

buvusių dvarininkų nuosavybėje, taip ir daugelio buvusių kolūkių gamybiniuose centruose įsikūrusių žemės ūkio bendrovių vadovais tapdavo buvę „raudonieji baronai“, kurie nominaliai buvo tik bendrasavininkai, nors faktiškai dažnai būdavo vienvaldžiai šeimnininkai. Baigiantis antrajam nepriklausomybės dešimtmečiui, kai kurios iš šių bendrovių tapo jau ne tik faktine, bet ir nominalia jų buvusių vadovų nuosavybe. Taip atsitiko, leidus vieniems bendrasavininkams supirkinėti kitų jų narių pajus, o taip pat padarius kitas įstatymų pataisas, kurios likvidavo paskutinius skirtumus tarp ŽŪB ir akcinių bendrovių, kuri yra viena iš grupinės privačios kapitalistinės nuosavybės formų. Taip „raudonųjų baronų“ svajonių svajonė – tapti dvarininkais kapitalistais – pagaliau išsipildė.

Tiesa, šios laimės sulaukė tik labai nedaugelis buvusių kolūkių vadovų ar jų įpėdinių. Dauguma 1922 m. žemės reformos apkarpytų dvarų pasirodė esą ekonomiškai negyvybingi, bankrutavo ir buvo išvaržyti. Baigiantis antrajam pirmosios nepriklausomybės dvidešimtmečiui, iš daugelio dvarų centrų ir kumetynų liko ne kas daugiau, negu ką šiandien matome daugumos buvusių kolūkių gamybinių centrų ir bei kolūkinių gyvenviečių vietoje: griuvėsiai. Ne paskutinį vaidmenį čia suvaidino nepalanki dešiniųjų vyriausybės politika 1996–2000 m. Jie ŽŪB laikė viso labo tik pereinamąja, pasmerkta išnykti žemės ūkio forma, ir darė viską, kad tą išnykimą paspartinti. ŽŪB buvo draudžiama nuosavybės teisėmis įsigyti žemės, kurią jos galėjo naudoti tik nuomos pagrindais, likdamos priklausomos nuo daugybės smulkių savo žemės nuosavybės teises atkūrusių savi-ninkų nuožiūros bei malonės. Skirtingai nuo

individualių ūkininkų, kurie buvo atleisti nuo beveik visų mokesčių, jos turėjo mokėti visus LR komercinėms (siekiančioms pelno) bendrovėms nustatytus mokesčius.

Panašiai kaip dvarininkų dalį Kauno Lietuvoje palengvino tautininkų atėjimas į valdžią, taip ir ŽŪB padėtis vėl palengvėjo 2001–2008 m. Lietuvą valdant koalicinei kairiojo centro vyriausybei. ŽŪB asociacijai nuo pat jos įkūrimo 1992 m. vadovavęs Jeronimas Kraujelis 2001–2004 m. netgi dirbo žemės ūkio ministru. Tuo metu ėmė ryškėti ŽŪB pranašumai pasinaudoti kaip tik tuo metu Lietuvą pasiekusia ES parama žemės ūkiui, kuri šiai žemės ūkio įmonių atmainai atvėrė naujas perspektyvas, sudarydama sąlygas pasireikšti stambiojo ūkio ekonominiais privalumams.

Nors Lietuvos kaimo ir žemės ūkio būklė po dviejų reformos dešimtmečių kur kas geriau atitinka pokomunistinės dešinės, nei ekskomunistinės kairės agrarinės reformos tikslų sampratą, vis dėlto ta reforma nesugrąžino kolūkinės Lietuvos į sąjūdžių romantizuotą ūkininkų Lietuvą 1940 m. išvakarėse. Dabartinė Lietuvos kaimo žemėvalda ir gamybiniai santykiai labiau primena ikireforminius 1922 m., o ne 1940 m. Sugrįžimui į 1940 m. reikėjo ne tik išgriauti sovietinių valstybinių dvarų centrus su jų industrinei žemės ūkio gamybai pritaikytais gamybiniais-technologiniais komplektais. Tą patį reikėjo padaryti su sovietiniais kumetynais – kolūkių ir tarybinių ūkių darbininkams pastatytais daugiabučiais namais, kuriuose skirtingai nuo senovinių kumetynų buvo visi „miestietiški“ patogumai. Taip daugelyje vietovių ir atsitiko. Sunkiausia buvo likviduoti sovietinius gatvinius kaimus – kolūkines gyvenvietes, atkuriant so-

vietinės žemės melioracijos metais nugriautus vienkiemius. Kėlimasis į vienkiemius buvo sunki našta ir papildomos išlaidos tarpukario ūkininkams, kuriems buvo palyginti paprasta išardyti medinius trobesius ir dalimis pervežus pastatyti naujoje vietoje. Tą patį padaryti su savo individualiais mūriniais namais kolūkinių gyvenviečių gyventojai negalėjo, o prie jų esantys ūkiniai pastatai buvo per ankšti ir per maži, nes buvo pritaikyti tik sodybinio ūkio reikmėms.

Kiti pokomunistinio ir ikireforminio (iki 1922 m.) kaimo bei žemės ūkio panašumai – žemės nuosavybės susmulkėjimas, daugybės smulkių ūkelių, analogiškų bežemių ir mažų žemių ūkiams iki 1922 m., skaičiaus atsiradimas, daugelyje vietovių išryškėję režinės žemės nuosavybės struktūros bruožai (žr. Aleknavičius 2008: 195). Kaip pripažįsta vienas pokomunistinės žemės reformos architektų Mečislovas Treinys, „vietoje kažkada buvusios rėžių Lietuvos, kurią likvidavo Pirmosios Lietuvos Respublikos žemės reforma, atkūrėme žemės kšnelių Lietuvą. Ir dabar daugelį metų dėsiosime tuos kšnelius, savotišką skiautinį – „puzzle“ – į kaleidoskopinį marginį, mesime milijonus litų žemės konsolidacijai, tačiau rezultatais liksime nepatenkinti“ (Treinys 2008: 136).

„Kšnelinė“ žemėvaldos struktūra atsirado dėl to, kad grąžinama žemė dažniausiai būdavo dalijama tarp kelių paveldėtojų. Dėl sovietiniais laikais vykusios kaimo gyventojų migracijos daugelis jų žemę atgavo ne dabartinėje gyvenamoje vietoje. Čia jų nuosavybėje liko pagal 1990 m. AT nutarimą atmatuotas 3 hektarų sodybinis sklypas, iš kurio keblu pragyventi be papildomų pajamų. Sodybinių ūkių produkcija yra skirta daugiausiai savo vartojimui, o jų

pačių funkcija yra socialinė. Jie padeda išlikti patiems vargingiausiems Lietuvos kaimų ir mažųjų miestelių gyventojams, o pačias kaimo gyvenvietes saugo nuo ištuštėjimo. Pajamas iš sodybinio ūkio papildoma sezoniniai uždarbiai bendrovėse bei pasiturinčių ūkininkų ūkiuose, o taip pat užsienyje, kur dažniausiai išvyksta „trihektarininkų“ vaikai. Taip kažin ar netikėtai daugeliui 1990–1991 m. žemės nuosavybės restitucijos iniciatorių pokolūkiniame kaime atsirado gausus naujųjų bežemių ir mažžemių sluoksniš, kurį kadaise jeigu ir ne visai likvidavo, bet smarkiai apmažino 1922 m. žemės reforma. Tiesa, jeigu anų laikų bežemiai ir mažžemiai galėjo pasikliauti tik savo jėgomis, nauja jų „laida“ gauna valstybės, spėjusios tapti „gerovės valstybe“, paramą. Baigiantis pirmajam agrarinės reformos dešimtmečiui, iki trečdaliao kaimo namų ūkių buvo valstybės globoje, gaudami įvairias socialines išmokas (Žr. Poviliūnas, Arūnas 2003: 12–13). Šiam pokolūkinio kaimo reiškiniui atitiktumų ikireforminio ir poreforminio senųjų laikų Lietuvos kaimo socialinėje tikrovėje nėra.

Sodybinių sklypų žemės daugiausiai buvo prie jau sovietmečiu pastatytų gyvenviečių. Tose vietose savo žemės nuosavybę turėję savininkai bei paveldėtojai jos negalėjo atgauti, turėdami tenkintis plačiai išsibarsčiusiomis „laisvos“ (t. y. tokios, kurią atgauti pretendentų neatsirado) gabaliukais, labai panašiais į senovinius rėžius. Naujoje (1997 m.) Restitucijos įstatymo redakcijoje leidžiant persikelti žemės nuosavybę, vienas iš tikslų buvo palengvinti tokių rėžių komasaciją bei vienkieminių šeimyninių ūkių kūrimą. Tikrovėje šia nuostata dažniausiai naudojosi miestiečiai, iškeisdami savąsias iš tėvų

ar senelių paveldėtos žemės dalis gimtinėje į tinkamus poilsinių ūkių kūrimui sklypus netoli didžiųjų Lietuvos miestų, o visų pirma – ežerin-gose Rytų Lietuvos vietovėse.

Skirtingai nuo Lietuvos kaimo iki 1922 m., kai stambieji žemvaldžiai nuomodavo savo žemes smulkiems ūkininkams (bežemiams ir mažžemiams), pokomunistiniame Lietuvos kaime gausybė smulkių žemvaldžių nuomoja savo žemę stambiems ūkininkams ir korporacinėms žemės ūkio įmonėms. Daugelis šių naujųjų „lendlordų“ patys yra mažžemiai „trihektarininkai“, gyvenantys buvusiose kolūkinėse gyvenvietėse toli nuo jų paveldėtų žemių. Kadangi pasiūla pranoksta paklausą, o nuomos kainos lieka žemos, yra daug apleistos žemės (žr. Kuliešis, Šalengaitė ir Kozlovskaja 2011). Pati žemės rinka kol kas lieka nejudri, nes daugelis smulkių žemės savininkų laukia žemės kainų pakilimo po 2014 metų, kai pasibaigs Lietuvos stojant į ES išsideretas 7 metų draudimo parduoti žemę užsieniečiams galiojimo trukmės laikas, kurį Europos Komisija 2011 m. leido pratęsti dar 3 metams.

Galima numatyti, kad tada Lietuvoje suaktyvės jau ir dabar gana aktyviai besireiškiančio užsienio korporacinio agroverslo veikla. Gerai žinomas kiaušes Lietuvoje industriniu būdu auginančių danų agrofirmų verslas. Grynai ekonominiu požiūriu, kaip ir visos užsienio kapitalo gamybinės investicijos Lietuvoje, tai labai pozityvus reiškinys. Tačiau remiantis platesniais vertinimo masteliais, galimi ir kitokie vertinimai. „Istorija kartosis: buvo metas, kada Lietuvos dvarininkai buvo daugiausia rusai, lenkai ir vokiečiai. 1922 metų agrarinė reforma sustiprino lietuvių dalį tautinėje žemvaldžių struktūroje.

1991 metų agrarinė reforma, priešingai, ėmė kloti pamatus svetimtaučių diasporai Lietuvos stambiajame žemės ūkyje. Didėja užsienio kapitalo žemės ūkio įmonės, nukonkuruojančios vietinius ūkininkus, pasisavinančios ne tik dalį subsidijų, skirtų Lietuvos žemės ūkiui, bet ir dalį produktų gamybos kvotų“ (Poviliūnas, Antanas 2008: 338).

Nesunku numatyti, kad po 2014 m. išsijudinus žemės rinkai, žemės nuosavybės struktūra judės ne 1940 m. būklės, bet žemėvaldos ir ūkių stambėjimo kryptimi, didėjant užsienio kapitalo ir užsienio savininkų santykiniai. Vargu ar tai turėtų pradžiuginti to laiko sulaukusius stambaus žemės ūkio šalininkus ekskomunistinėje kairėje, pasisakiusius už kolūkių transformaciją į stambias korporacines grupines privačios nuosavybės įmones. Tokia transformacija būtų užtikrinusi dominuojančias pozicijas Lietuvos žemės ūkyje ne užsienio, bet nacionaliniam stambiajam agrokapitalui. Iš tikrųjų, šis tikslas pasiektas tik iš dalies. Kaip jau buvo nurodyta, kolektyvinių ūkių griuvėsiuose susikūrusių ŽŪB likimą pokomunistinėje Lietuvoje galima lyginti su 1922 m. žemės reformos metu nekonfiskuotų, o tik apkarpytų dvarų likimu. Dalis tokių dvarų savininkų sugebėjo prisitaikyti prie naujų sąlygų ir sėkmingai ūkininkauti. Deja, visiškai nėra tyrimų, kurie galėtų padėti atsakyti į klausimą, kokiai dvarininkų daliai tokia transformacija.

Sprendžiant pagal tam tikrus daugiau ar mažiau atsitikintinius duomenis (biografinę bei memuarinę literatūrą), daugelį nugyventų dvarų „centriukų“ įsigijo jau naujo, lietuviško ūkinio-administracinio elito atstovai, kurie skirtingai nuo tikrų ūkininkų patys žemės ūkio

darbų nedirbo, o tik jiems daugiau ar mažiau sėkmingai vadovavo. Kai kuriais atvejais apkarpyti dvarai ne tik išgyveno, bet ir vėl padėjo didėti, jų savininkams išigyjant naujų žemių. Taip buvo ir su geriausiai tvarkomomis ŽŪB. Kai kurie šiuolaikinės Lietuvos ekonominio ir politinio elito atstovai išėjo iš buvusios kolūkių pirmininkų, o vėliau – ŽŪB vadovų – aplinkos, tapdami „sėkmingais“ agroverslininkais. Bene geriausiai žinomas pavyzdys – kolūkio pirmininko sūnaus, dabar garsaus milijonieriaus ir mecenato Ramūno Karbauskio karjera.

Dėl iki antrojo transformacijos dešimtmečio išlikusių ŽŪB nekyla jokių abejonių, kad tai yra ne „kolchozų liekanos“, bet visavertės kapitalistinės korporacinės žemės ūkio įmonės (žr. Vitunskienė and Čaplikas 2006). To negalima pasakyti apie daugumą pirmojo pokomunistinio transformacijos dešimtmečio bendrovių (žr. Maciulyte 2001: 89–110; Mačiulytė 2003). Joms buvo būdingos visos kolūkių ydos: žema darbo drausmė, grobstymai, neracionalus išteklių panaudojimas (visų pirma, perteklinės darbo jėgos samdymas), likutinės „socialinės“ funkcijos. Svarbiausia iš jų, kuri kartu labiausiai trukdė ŽŪB kapitalistinei racionalizacijai, buvo išlikusi sodybinių ūkių ir bendrovės ūkio simbiozė, pratęsianti kolūkių ir kolūkiečių asmeninių pagalbinių ūkių simbiozę. Dauguma pajininkų pagrindine ŽŪB pareiga laikė juos „nemokamai“ aprūpinti technika apdirbti jų sodybinių ūkių sklypus. Kolūkių laikais tokia praktika nedarė žalos kolūkių ekonomikai ne tik dėl to, kad kolūkis planinėje-administracinėje ekonominėje sistemoje apskritai negalėjo bankrutuoti, bet ir dėl to, kad pagalbinuose ūkiuose užauginta produkcija galiausiai būdavo

parduodama valstybei kaip kolūkinių parduomų dalis. Kapitalistinės rinkos ekonomikos sąlygomis ŽŪB, kurios nesugebėdavo sustabdyti šio išteklų „nutekėjimo“, anksčiau ar vėliau nukraujuodavo iki bankroto.

Sugebėjusių atsikratyti kolūkinio paveldo ŽŪB ekonominis gyvybingumas abejonių nekelia. Tačiau stambios korporacinės kapitalistinės žemės ūkio įmonės šiuolaikinėje Lietuvoje sudaro tik menką visų ūkių skaičiaus dalį, nors ir pagamina santykinai didelę prekinės žemės ūkio produkcijos dalį. Skaičiumi dominuoja palyginti smulkūs ūkiai, ir tik nedaugelį šeimyninių ūkių šeiminingų (ūkininkų) galima laikyti tikrais fermeriais, ūkininkaujančiais pagal kapitalistinio verslo principus.¹² Tai tie, kas neturėdami savo kapitalo kurti stambius konkurencingus ūkius, surizikavo kurtis už iš bankų paimtus kreditus, užstatę atgautą žemę (kurios vienoje rankose turėjo būti pakankamai daug). Nėra žinių, kiek didelė buvo ta rizika, t.y. kuriai ši įsikūrimo kelią pasirinkusiųjų pasisekė gauti pakankamai pajamų kreditams gražinti. Dauguma pradėjusių ūkininkauti atgautoje žemėje vertėsi greičiau kaip valstiečiai, kuriems ūkininkavimas buvo ne viena iš alternatyvių kapitalo investicijų, o paveldėtas gyvenimo būdas (plg. Kochanowicz 1992: 37–56), kuriam pokomunistiniame Lietuvos kaime susiklosčiusioje situacijoje nebuvo geresnių priimtino rizikos laipsnio alternatyvų.

Stebint ir stambaus užsienio agroverslo laimėjimus, ir sugebėjusių išlikti bei trans-

formuotis į korporacines kapitalistinio verslo įmones ŽŪB pasiekimus, neišvengiamai kyla klausimas apie radikalią restitucinę žemės reformą Lietuvoje ekonominį racionalumą. Jis buvo aštriai keliamas jau 1990–1991 m. ir buvo aktyviai diskutuojamas iki pat Lietuvos įstojimo į ES, kai žemės ūkio temomis rašančių publicistų ir ekspertų dėmesį pritraukė nauji klausimai, nauji iššūkiai. Diskusijos šiuo klausimu apogėjų pasiekė 1996 m., kai artėjant naujiems LR Seimo rinkimams tuometinė valdančioji LDDP dauguma surengė parlamentinį „Vagnoriaus reformos“ tyrimą, kurį atlikę ekspertai padarė išvadą, kad reforma padarė Lietuvos žemės ūkiui 32 mlrd. litų nuostolį (žr. Aleknavičius 1996a; 1996b; Pronckus 2004).

Ši išvada remiasi išsakyta ar nebylia prielaida, kad kolektyvinę Lietuvos žemės ūkį pertvarkant nuosaikiuoju būdu, tų nuostolių būtų buvę galima išvengti. Kas čia svarbiausia, radikalsios restitutinės reformos kritikai jos ekonominius rezultatus implicitiškai ir eksplisitiškai lygino su tarpukario žemės reformos rezultatais. „Vagnoriaus reformos“ metais Lietuvos žemės ūkis išgyveno neregėtą gamybos nuosmukį: augalininkystės ir gyvulininkystės gamybos apimtys sumažėjo du ir daugiau kartų, smuko žemės ūkio kultūrų derlingumas.¹³ Tik Lietuvos stojimo į ES išvakarėse žemės ūkio gamyba ėmė atsigauti, jos apimtims kai kuriose srityse priartėjus prie 1990 m. lygio (žr. Povilūnas 2008: 366). Tuo tarpu didžiausio dvarų parceliacijos įkarščio (1923–1926 m.) metais žemės ūkio

¹² Nuolatos atnaujinamas statistinius duomenis šiais klausimais galima rasti Lietuvos agrarinės ekonomikos instituto leidiniuose. Žr., pvz.: Ūkių veiklos rezultatai (UADT tyrimo duomenys) 2009 2011, Melnikienė 2011.

¹³ Žr., pvz.: Lietuvos ekonominė ir socialinė raida 1989–1993 metais. 1994.

gamybos nuosmukio nestebime, o vėlesniais metais jos apimtys, matuojamos natūriniais rodikliais, tolydžio augo.¹⁴ Ekonomiškai atsigauti nuo „Vagnoriaus reformos“ Lietuvos žemės ūkiui reikėjo ne mažiau laiko, kiek jo tam prireikė po 1948–1951 m. kolektyvizacijos. Iki karinis galvijų skaičius Lietuvoje buvo pasiektas 1961 m., kaulių – 1965 m., grūdų – 1968 m. (žr. Velikonis 1996 (1992)).

Šie faktai neginčytini, tačiau norint juos tinkamai įvertinti ir paaiškinti, būtina panaudoti šiame straipsnyje taikytą tarpukario ir pokomunistinės agrarinių reformų praplėtimo sinchroniniais tarptautiniais palyginimais metodą. Pirmiausia, ne visus žemės ūkio gamybinių rodiklių neigiamus pokyčius po 1990 m. galima aiškinti gamybinių santykių pokyčiais (perėjimu nuo stambių kolektyvinių prie smulkių individualių ūkių bei jo nulemtais gamybos masto ekonomijos nuostoliais). Tarpukario žemės reforma vyko palankios tarptautinės konjunktūros, trukusios iki 1929 metų, sąlygomis. Žemės ūkio gamyba palyginti mažai priklausė nuo pramoninių gamybos išteklių (mažai buvo naudojama mineralinių trąšų, nereikėjo degalų, elektros, atsarginių dalių žemės ūkio technikai).

Tuo tarpu 1990 m. Lietuva į nepriklausomybę įžengė su industriniu žemės ūkiu, kurio klestėjimo sąlyga buvo didžiulės subsidijos bei kainų žirkklės žemės ūkio naudai – už pramoninius žemės ūkio gamybos išteklius reikėjo mokėti daug mažesnes nei pasaulinėje rinkoje kainas. Sovietinėje tarpreregioninio darbo pasidalijimo sistemoje kartu su kitomos

Baltijos respublikomis specializuodamasi gyvulininkystės produkcijoje, Lietuva gyvuliams penėti kasmet iš „sąjunginių fondų“ gaudavo 1,5–1,8 mln. tonų iš užsienio importuotų grūdų bei kombinuotų pašarų (žr. Treinys 2008: 14). Keblu įsivaizduoti tokią Lietuvos kelio į rinkos ekonomiką strategiją, kuri būtų leidusi rasti išteklių tiek pašarinių grūdų nupirkti, o pagamintą gyvulininkystės produkciją – pelningai parduoti. To nebūtų pavykę padaryti, net palaikant draugiškus santykius su Rusija (kaip ragino daryti daugelis kairiųjų „Vagnoriaus reformos“ kritikų), nes jos rinka pirmojo pokomunistinės transformacijos dešimtmečio pradžioje buvo užversta pigesne ir kokybiška produkcija iš Vakarų šalių. Besiformuojančius rinkos santykius šioje šalyje iškreipė ir tuo metu jai šių šalių teikiama „pagalba maistu“, kuri leido ES šalims aptuštinti sandėlius, užkimštus pertekline žemės ūkio produkcija.

Pirmaisiais ekonominės reformos metais Lietuvos ekonomikai vėl tapus pasaulinės kapitalistinės ekonomikos dalimi, žemės ūkiui palankios kainų žirkklės ne tik išnyko, bet ir pasikeitė žemės ūkio nenaudai. 1991–1992 m. LR vyriausybė ne tik nebesubsidijavo žemės ūkio, bet ir jo sąskaita palaikė žemas maisto produktų kainas, žemės ūkio produkcijos kainas keldama lėčiau nei vyko infliacija. Be to, ji sudarė sąlygas maisto pramonės įmonėms pelnytis žemdirbių sąskaita, toleruodama dažnai piktybiškai vėlinamus atsiskaitymus. Infliacijos sąlygomis joms tai labai apsimokėjo, o besikuriančios ŽŪB likdavo be apyvartinių lėšų ir greitai bankrutuodavo.

¹⁴ Matuojant piniginiiais rodikliais, Kauno Lietuvos žemės ūkio pasiekimai yra mažiau išpūdingai, tačiau taip yra dėl 1929–1933 m. pasaulinės ekonominės krizės metais labai smukusių žemės ūkio produkcijos kainų.

Žemės ūkio gamybos nuosmukio pasikeitus ekonominei aplinkai neišvengė nei viena pokomunistinė šalis (žr. Rozelle and Swinnen 2004; Macours and Swinnen 2000; Lerman et al. 2003; Lerman et al. 2004).

Vienintelės išimtys yra Kinija ir Vietnamas. Tačiau jų pavyzdys mažai kuo gali padėti kolektyvinių ūkių transformacijos į korporacinius ūkius šalininkams, nes šiose šalyse agrarinė reforma prasidėjo šeimyninių ūkių atkūrimu. Tiesa, žemė jos buvusiems naudotojams buvo gražinta ne privatinės nuosavybės, o tik ilgalaikės nuomos teisėmis. Iškart po dekolektyvizacijos žemės ūkio gamyba ženkliai išaugo. Tokias dekolektyvizacijos ekonomines pasekmes paaiškina nepalankios („stalininio tipo“) žemės ūkiui kainų žirkklės iki reformos (jos buvo susiaurintos kaip tik dekolektyvizacijos metu) ir palyginti žemu (ikiindustriniu) technologiniu gamybos lygiu (žr. Rozelle and Swinnen 2004; Macours and Swinnen 2000). Kinijos ir Vietnamo žemės ūkyje tebedominavo rankų darbas ir nebuvo „dvarų centrų“, analogiškų sovietinių kolūkių technologiniams-gamybiniais komplektams. Panašių („kiniškai-vietnamiškę“) pasekmių restitucinė dekolektyvizacija Lietuvoje būtų turėjusi, kolūkius likvidavus 1953 ar gal net dar 1964 metais.

Paradoksalu, bet būdama įvykdyta per vėlai, kad neturėtų jokių neigiamų šalutinių ekonominių pasekmių, restitucinė dekolekty-

vizacija Lietuvoje įvyko ir per anksti, kad jos būtų sušvelnintos. Tokį sušvelnintą jos variantą stebime toliau už Lietuvą modernizacijos keliu pažengusiose Vidurio Europos šalyse ir netgi „seseriškoje“ Estijoje (žr. Alanen 2004). Nors bendros žemės ūkio gamybos apimtys visose šiose šalyse smuko, vienos iš jų kartu su apimtimis smuko ir jos produktyvumas, kurio pats paprasčiausias matas yra bendra žemės ūkio produkcijos apimtis, padalyta iš žemės ūkio gamyboje užimtų žmonių skaičiaus.¹⁵ Kitose šalyse žemės ūkio apimtims mažėjant, produktyvumas augo. Pirmajame pokomunistinės transformacijos dešimtmetyje šiai pokomunistinių šalių grupei priklausė Vengrija, Čekija, Slovakija, Estija, o taip pat su Vokietijos Federacinės Respublika 1990 m. susivienijusi Rytų Vokietija (žr. Macours and Swinnen 2000; 2002; Rozelle and Swinnen 2004). Tai reiškia, kad kartu su dekolektyvizacija vyko žemės ūkio gamybos racionalizacija, kuriai sąlygas sudarė lėtesni agrarinių pertvarkymų tempai bei siauresnis jų interesantų ratas. Nustojant žemės gamybai naudoti mažiau derlingas žemes, žemės ūkio gamybos efektyvumas taip pat augo, nes derlingose žemėse gamybos sąnaudų vienetas duoda didesnę efektą.

Dėl anksčiau prasidėjusios ir toliau pažengusios modernizacijos šiose šalyse buvo mažiau miestiečių, kuriuos kolektyvinių ūkių žemė būtų dominę tik kaip pelningam pardavimui

¹⁵ Tiesa, dėl šio mato validumo galima kelti daug pagrįstų abejonių, nes jis nepilnai apskaito natūriniuose ir pusiau natūriniuose smulkiuose ūkiuose vykstančią gamybą. Žr. Alanen 2004: 12–13. Kadangi tokių ūkių daug atsirado kaip tik pirmuoju pokomunistiniu dešimtmėčiu, tarptautinių organizacijų (kurių neoliberalusis partiškumas yra gerai žinomas) samdomų ekonomistų teigiami pokomunistinio žemės ūkio racionalizacijos pasiekimai gali būti smarkiai perdėti. Tačiau kadangi tie vertinimai leidžia aptikti pokomunistinėje agrarinėje transformacijoje kai ką teigiamo bei nesant geresnių alternatyvų, toliau jais bus remiamasi.

skirtas nekilnojamas turtas, į kurį jie galėjo pretenduoti kaip savo tėvų ar senelių paveldėtojai. Tokiose šalyse, kaip Lietuva, Rumunija, Bulgarija, kuriose didžioji miestiečių dalis buvo neseni išeiviai iš kaimo, būtent šie interesantai buvo patys karščiausi kuo greitesnio „teisingumo“ (t.y. žemės nuosavybės teisių) atkūrimo šalininkai. Jiems „ekonominiai motyvai, skatinantys stambesnius ūkius, pasirodė kaip briedžiai tolimoje girioje, o tėvo ar senelio sklypas, pasidalinus tarp pusbrolių ir pusseserių, kad ir 3 ar 5 ha dydžio – realiu žvirbliu saujoje“ (Treinys 2008: 136). Jeigu dekokolektivizacija Lietuvoje būtų vykusį kokia 20–30 metų vėliau, šios interesų grupės įtaką agrarinės reformos eigai nebebūtų buvusi lemiama: ji būtų buvusi (kaip Vidurio Europoje) daugiau pačių kaimo gyventojų bei žemės ūkio darbuotojų reikalas. Čekijoje ir Slovakijoje privatinė nuosavybė žemei apskritai nebuvo panaikinta (dalį pajamų tenykščių „kolūkių“ nariai gaudavo už į jį tegul ir nesavanoriškai stojant įneštą „žemės pajų“), o Vengrijoje žemės nuosavybės teisės būdavo išperkamos iš „kolūkių“ narių, pasitraukiančių iš gamybos.

Dėl šių aplinkybių pačios žemės nuosavybės restitucijos kaip ir nereikėjo, o svarbiausias pokomunistinės transformacijos klausimas buvo „kolūkių“ egzistavimo metu sukaupto turto dalybos. Su pageidaujanciais individualiai ūkininkauti vietoje „kolūkių“ steigiamos korporacinės žemės ūkio įmonės privalėjo atsiskaityti per palyginti ilgą laiką (Čekijoje tam buvo nustatytas 7 metų terminas), o tuo

tarpu jos laiko turėjo racionalizuoti gamybą, atsisakydamos nereikalingų darbo rankų. Sparčiausiai ir ryžtingiausiai šie procesai vyko Rytų Vokietijoje, kur buvę vokiški kolūkiai („žemės ūkio gamybos draugijos“; *landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft*) netrukus savo ekonominiais rodikliais pralenkė Vakarų Vokietijos fermerių ūkius (žr., pvz.: Laschewski 1998; Barlösius and Neu 2009).

Būtent ši Rytų Vokietijos agrarinės transformacijos patirtis dažniausiai patraukia dėmesį tų analitikų, kurie ieško „geresnės praeities“, t.y. realių alternatyvų faktinei Lietuvos žemės ūkio pokomunistinei transformacijai. Ar nebuvo galima vokišku pavyzdžiu transformuoti kolūkių į akcines bendroves, neskaldant jų turto į pavienius „technologinius-gamybinius kompleksus“, kuriuos buvę kolūkių nariai po to galėjo nusipirkti už investicines išmokas, bet tiesiog išleisti kolūkio sukaupto turto dydį atitinkantį akcijų skaičių, jas paskui tuo pačiu principu išdalijant kolūkių nariams? Tas akcijas vakarykštis kolūkietis galėtų parduoti, tapdamas paprastu akcinės bendrovės darbininku, bet neturėtų teisės akcijų vertę atitinkančią turto dalį gauti natūra. Tokiu būdu būtų išvengta fizinio kolektyvinių ūkių turto suskaidymo, kuris buvo beveik išvengiama lietuviško kolūkių turto privatizacijos būdo pasekmė.¹⁶ Pavertus kolūkius akcinėmis bendrovėmis, fiziškai išskaidomas būtų tik bankrutavusių ir dėl to išvaržomų ūkių turtas. Iš tikrųjų, apie 50 kolūkių iki 1990 m. vasaros jau buvo panašiais pagrindais spėję persitvarkyti į akcines bendroves, o kai kurie iš jų –

¹⁶ Tais atvejais, kai kolūkiečiams pavykdavo susitarti ūkio neskaidyti, įsikisdavo rajono ar Vilniaus valdžia, versdama juos „išsidalyti“.

netgi išmokėti akcijų savininkams pirmuosius dividendus (žr. Treinys 2008: 50–52).

Vis dėlto tenka labai rimtai abejoti „vokiško“ agrarinės reformos varianto sėkme Lietuvos sąlygomis. Pirma, Rytų Vokietija iškart pateko į ES ekonominę erdvę. Tai reiškia, kad Rytų Vokietijos žemės ūkis (beje, skirtingai nuo pramonės, kuri pasirodė esanti visiškai nekonkurencinga) perėjo iš vieno („socialistinio“) į kitą („europinį“) šiltnamį. Todėl jos žemės ūkio subjektai (įskaitant ir pertvarkomus kolektyvinius ūkius) galėjo iš pat pradžių naudotis ES bendrosios žemės ūkio politikos numatyta parama žemės ūkiui, kurios skonį Lietuvos ūkininkai pažino tik po 14 metų rūsčios kovos už būvį. Antra, vokiečių „kolūkiečiai“ galėjo gauti tokias pensijas, kad jie galėjo pragyventi be papildomų pajamų iš sodybinio ūkio. Todėl vokiškų „kolūkių“ įpėdinių neprislėgė prievolė aprūpinti technika ir kitais gamybos išteklių savo akcininkų, kas tapo lietuviškų ŽŪB priederme. Trečia, atleidžiami iš darbo racionalizuojant gamybą darbuotojai turėjo patrauklesnių alternatyvų, nei pragyvenimas iš „trihektario“ sodybinio ūkio, kas Lietuvoje būdavo bankrutavusių ŽŪB darbuotojų likimas. Vyresnio amžiaus darbuotojų laukė orų pragyvenimą užtikrianti pensija, o jaunesniems griuvus Berlyno sienai atsivėrė kur kas geresnės (dėl kalbos ir kultūros barjero nebuvimo) galimybės ieškoti geresnio gyvenimo Vakaruose, palyginus su tomis, kokių lietuviško kaimo jaunimas sulaukė tik po 10–15 metų, kai Lietuvos įstojimas į ES pašalina paskutinius trukdžius laisvai emigracijai. Ketvirta, kolektyvinių ūkių įpėdinių Rytų Vokietijoje neslėgė vietinės socialinės infrastruktūros išlaikymo našta, kurią ŽŪB buvo mėginama primesti

pirmaisiais pokolūkiniais metais. Visa tai leido reorganizuojamų kolektyvinių ūkių vadovams priimti sprendimus, atsižvelgiant vien į ekonominius kriterijus.

Pagaliau reikia pažymėti, kad masinė kolektyvinių ūkių transformacija į sėkmingai veikiančias korporacines įmones vyko tik tuose Rytų Vokietijos regionuose (Pomeranijoje, Brandenburge), kur iki 1945 m. buvo išlikę latifundiniai junkerių ūkiai. Kai kuriuose iš jų komunistinė valdžia iškart įkūrė valstybinius ūkius. Tačiau dauguma jų buvo išdalyti buvusiems kumečiams, kurie netrukus tapo kolektyvinių ūkių nariais. Kaip ir kitose Vidurio Europos šalyse (tačiau skirtingai nuo Lietuvos, kur restitucinis *status quo* buvo iki 1940.07.22 egzistavusi būklė, bet ne 1940 ar 1945 m. žemės reformų sukurti žemėvaldos santykiai), suvienytos Vokietijos vyriausybė nekvestionavo pokario agrarinės reformos rezultatų, t.y. neatkūrė dvarininkų nuosavybės teisių. Rytų Vokietijos kolektyvinių ūkių darbuotojams, kurių šeimose nebuvo stiprių ikikomunistinių laikų individualaus ūkininkavimo prisiminimų, buvo kur kas paprasčiau ir natūraliau apsispręsti likti korporacinių žemės ūkio įmonių samdomais darbininkais ar bendrasavininkais, negu vėl tapti naujakuriais. Tuose Rytų Vokietijos regionuose (pvz., Saksonijoje), kur kolektyvizuoti buvo dar ikikomunistiniais laikais egzistavę ūkiai, dažniau atsikurdavo šeimyniniai ūkiai.

„Vokiškas“ kolektyvinių ūkių transformacijos variantas Lietuvoje būtų buvęs įmanomas, jeigu joje nebūtų buvę 1922 m. reformos, arba jeigu komunistinis jos žemės ūkio pertvarkymas būtų prasidėjęs jau kokiais nors 1926 m., to meto naujakuriams dar nespėjus tapti tikrais

savininkais. Netgi pertvarkius kolūkius į akcines bendroves, Lietuvoje žemės nuosavybės klausimas dar nebūtų išspręstas. Gausūs išeiviai iš kaimo bei buvusių žemės savininkų palikuonys būtų neišvengiamai iškėlę jų turto grąžinimo klausimą, sujaukdami kolūkių nekilnojamąjį ir kilnojamąjį turtą perėmusių akcinių bendrovių žemėvaldą. Išskirtinai ekonomiškai sėkminga dalies Rytų Vokietijos žemės ūkio pokomunistinė transformacija gali būti traktuojama kaip tų regionų agrarinės raidos grįžimas į „prūsiškąjį“ kapitalizmo raidos kelią, kuriuo ji ten vyko iki pat komunistinės kolektyvizacijos. Ten, kur tokią raidą tarpukario metais nutraukė stambiąją žemėvaldą sunaikinusios radikalios žemės reformos, toks sugrįžimas nebuvo įmanomas.

Neverta pamiršti, kad karščiausi tokio kolūkinės žemėvaldos kapitalistinės transformacijos šalininkai buvo „raudonieji baronai“, nes trumpalaikėje perspektyvoje būtent tokia transformacija būtų sudariusi sąlygas išsaugoti savo socialinę padėtį, o ilgalaikėje perspektyvoje – taip pat ir tapti jų vadovaujamų ūkių savininkais („baltaisiais baronais“). Tai netgi „vagnoriškai“ reformuotame Lietuvos žemės ūkyje galiausiai pavyko padaryti kai kurių išlikusių ŽŪB vadovams. Ekonominiu požiūriu tokia reformos baigmė būtų ne pats blogiausias variantas, nors toli gražu ir neatitiktų didelės naujosios „sovietinių kumečių“ kartos dalies lūkesčių, kuri iš reformos laukė kolektyvistinės žemės ūkio santvarkos humanizavimo, siedama ją su dar didesniu socialiniu teisingumu, kolūkinės santvarkos apšvalymu nuo represinės darbo jėgos kontrolės sistemos.

Tokių siekių utopiškumą, o kartu ir kolektyvinių ūkių transformacijos į akcines bendroves

pavojus demonstruoja agrarinių pertvarkymų Rusijoje pavyzdys. Nuo kolektyvizacijos laikų pasikeitus 2–3 žemdirbių kartoms, restitucinis agrarinės reformos variantas čia nebuvo svarstomas. Kolūkiečiai gavo „žemės pajus“, suteikiančius teisę kurti individualius ūkius, o taip pat akcinėmis bendrovėmis paverstų kolūkių akcijų be teisės gauti dalį kolūkių turto natūra. Neturėdami tokios teisės, norintys įkurti individualų ūkį kolūkiečiai yra priversti imti bankų kreditus, dėl ko tokie ūkiai kuriasi labai vangiai. Iš kitos pusės, dėl blogų ūkinių kolūkių veiklos rezultatų buvusių kolūkių akcijos yra menkavertės, o patys jų savininkai yra „popieriniai akcininkai“, nei gaudami iš šio „turto“ pajamų, nei turėdami realios įtakos kolūkių reikalų tvarkymui. Padėties šeimininkais čia išliko buvę kolūkių pirmininkai, dažnai naudojantys bendrovių turtą savo privataus verslo reikalam. Iki pat antrojo pokomunistinės transformacijos dešimtmečio, kai V. Putino vyriausybė atnaujino subsidijas Rusijos žemės ūkiui, tęsėsi jo nuosmukis, mažėjant tiek gamybos apimtims, tiek produktyvumui.

Kažin ar įmanoma įrodyti, kad pasirinkus „vokiškąjį“ agrarinės reformos kelią, Lietuvos agrarinė reforma nebūtų nuėjusi šiuo „rusiškuoju“ keliu, o jos ekonominiai rezultatai tik nedaug (jeigu iš viso) būtų buvę geresni už faktinius. Ieškant realistiškų geresnių alternatyvų, tokia galėtų būti nebent pokomunistinė žemės ūkio raida Estijoje, kur jos trajektorija pirmuoju pokomunistiniu dešimtmečiu priminė ką tik minėtų Vidurio Europos šalių agrarinę raidą: mažėjant žemės ūkio gamybos apimtims, jos produktyvumas augo, tuo tarpu kai Lietuvoje (panašiai kaip ir daugumoje buvusios Sovietų

Sąjungos respublikų), mažėjo abiejų rodiklių reikšmės (žr. Alanen 2004). Tuo tarpu, kaip žinoma, Lietuvoje gamtinės sąlygos žemės ūkio gamybai labiau palankios, negu Estijoje. Be to, Estiją iki pat 1992–1995 m. valdžiusi dešinioji vyriausybė, vykdydama bekompromisinę laisvosios prekybos politiką, sudarė sąlygas šalies rinką užtvindyti subsidijuojama ES ir kitų šalių produkcija, tuo tarpu kai Lietuvoje 1992–1996 m. LDDP vyriausybė iki 10 proc. biudžeto išlaidų skirdavo žemės ūkiui remti, didžiąją dalį šių lėšų panaudodama supirkimo kainų palaikymui. Verta pridurti, kad Estija kaip ir kitos Baltijos šalys, nuosekliai laikėsi prieškarinių žemės nuosavybės teisių atkūrimo principo, vykdydama restitucinę žemės reformą.

Kas gi nulėmė nevienodus Lietuvos ir Estijos žemės ūkio raidos pirmojo dešimtmečio rezultatus? Nepaisant griežtai neigatyvaus Estijos dešiniųjų požiūrio į kolektyvistinę žemės ūkio santvarką, Estijos vyriausybė netaikė tokių administracinių ir represinių priemonių, kokias G. Vagnoriaus vyriausybė 1991–1992 m. nukreipė prieš jai neįtinkančius kolūkių pirmininkus ir delsiančius „išsidalyti“ kolūkius. Metodai, kuriais kolūkiai Lietuvoje buvo griaujami, daug kuo priminė tuos, kuriais jie 1948–51 m. buvo kuriami. Tuo tarpu Estijoje kolūkių agonijos laikmetis buvo ir trumpa „kolūkinės demokratijos“ suklestėjimo bei kartu gulgės giesmės valanda (žr. Alanen et al. 2001). Sprendimus priimdavo kolūkiečių susirinkimai be vyriausybės įgaliotinių ar panašių į Kovo 11-osios partijos bei Sąjūdžio emisarus iš Vilniaus Lietuvoje veikėjų spaudimo.

Dažniausiai tie sprendimai nesiskirdavo nuo tų, kuriuos Lietuvoje versdavo priimti

lenktyniaujantys dėl dekolektyvizacijos tempų administratoriai (žr. Alanen et al. 2001). Visgi būta kelių atvejų, kai kolūkiečiai nutarė nesidalyti kolūkio turto ir toliau ūkininkauti drauge (neįsivazduojamas dalykas Lietuvoje, kur tokiu atveju „iš paties Vilniaus“ įsikišdavo valdžia). Nors pats kolūkių nuosavybės dalybų principas nesiskyrė nuo lietuviškojo (priklausomai nuo išdirbtų metų skaičiaus kolūkiečiai gaudavo investicinių išmokų, kurias galėjo panaudoti tik buvusiam kolūkio kilnojamam ar nekilnojamam turtui įsigyti), pats dalybų procesas truko ilgiau ir baigdavosi racionalesniais rezultatais. Nors Estija įgijo „šoko terapijos“ čempionės šlovę, iš tiesų tiek didžiųjų įmonių privatizacija, tiek dekolektyvizacija čia vyko lėčiau negu Lietuvoje. Jeigu Lietuva 1992 m. rudenį pasitiko jau be kolūkių, Estijoje didžioji jų turto dalybų dalis įvyko tik sekančiais metais.

Pozityvių pasekmių gal būt turėjo ne pačios ilgiau užtrukusios ir labiau demokratiškos diskusijos visuotiniuose likviduojamų kolūkių susirinkimuose, bet tai, kad didžiausios turto dalybos vyko jau santykinės makroekonominio stabilumo sąlygomis. Kaip žinoma, Estija metais anksčiau (jau 1992 m. vasarą) už Lietuvą įsivedė stabilią nacionalinę valiutą. Tai sudarė sąlygas tiksliau įvertinti dalijamą ir įsigyjama turtą bei priimti racionalesnius sprendimus, kaip jį toliau panaudoti. Kaip ir Lietuvoje, aplink daugelį likviduotų kolūkių technologinių-gamybinių kompleksų susikūrė lietuviškąsias ŽŪB primenančios įmonės. Tačiau nepaisant mažiau palankios joms nei Lietuvoje (LDDP grįžus į valdžią) vyriausybės ekonominės politikos, santykinai didesnis negu Lietuvoje pokomunistinių korporacinių įmonių skaičius bent jau pirmuoju

pokomunistinės transformacijos dešimtmečiu pasirodė esančios ekonomiškai gyvybingos (žr. Alanen 2004).

Žemės ūkio gamyba Lietuvoje nustojo smukti, o jos produktyvumas – pradėjo augti prasidėjus antrajam agrarinės reformos dešimtmečiui. Žemės ūkio ekonominės situacijos naujosiose ES narėse negalėjo nepaveikti ES subsidijos ir plačiau atsivėrę vartai į Vakarų Europos šalių rinkas. Antai vien tik 2004–2006 m. Lietuvos ūkininkai gavo 636,5 milijonų eurų tiesioginių išmokų (Kriščiukaitienė ir kt. 2009: 102). Kadangi žemės ūkio ekonominio pakilimo pradžia sutapo su Lietuvos įstojimu į ES, kada mūsų šalį pasiekė per ES Bendrąją žemės ūkio politiką (BŽŪP) ir sanglaudos politiką mokamos subsidijos žemės ūkio ekonominiams subjektams, keblu pasakyti, kiek ši pozityvi dinamika buvo sąlygota pirmojo pokomunistinio dešimtmečio pokyčių žemės nuosavybės bei gamybiniuose santykiuose, o kiek ji vyko nepaisant jų – dėl ką tik minėtų subsidijų ir dėl nepaprastai palankios ekonominės konjunktūros pasaulinėje rinkoje. Mat pakilimas tuo metu vyko visų pokomunistinių šalių (taigi ir negavusių ES subsidijų arba kitaip transformavusių kolektyvinius ūkius) žemės ūkyje.

Šis 2002–2008 m. laikotarpis, išsiskyręs labai palankia žemės ūkio raidai tarptautine konjunktūra, gali būti gretinamas su 1935–1939 m. tarpukario laikais, kai didžiosioms valstybėms pradėjus pasirengimus naujam pasauliniam karui, pradėjo atsigauti agrarinių Vidurio Europos ir Baltijos šalių žemės ūkis. To atsigavimo nesustabdė 1936 m. ir 2006 m. nederliai, turėję labai panašių trumpalaikių padarinių Lietuvos žemės ūkio ekonomikai. Atitinkamai,

1998–2000 m. Rusijos krizės poveikis Lietuvos žemės ūkio ekonomikai galėtų būti lyginamas su 1929–1933 m. pasaulinės ekonominės krizės poveikiu. Tiesa, 1998–2000 m. krizės išmėginimai buvo kur kas mažesni, nes ji tebuvo regioninė. Vis dėlto iškalingas tas faktas, kad 1930–1935 m. Lietuvos žemės ūkio gamyba mažėjo tik pinigine, bet ne natūrine išraiška, tuo tarpu kai Rusijos krizės laikais jau pradėjusi atsigauti gamyba ir maisto pramonės eksportas smuko abiem atžvilgiais (žr. Poviliūnas, Antanas 2008: 365–370).

Tai reiškia, kad poreforminis tarpukario laikų Lietuvos žemės ūkis buvo palyginti labiau konkurencingas, negu tas, su kuriuo Lietuva išėjo iš dekokolektivizacijos. Smunkant žemės ūkio ir maisto pramonės produkcijos kainoms, tarpukario Lietuvos ūkininkai įstengė bent iš dalies kompensuoti nuostolius, didindami gaminamos arba parduodamos žemės ūkio produkcijos apimtys. Tuo tarpu pokomunistinėje Lietuvoje analogiškoje situacijoje dalis ūkių nebegali pajamomis padengti gamybos sąnaudų ir būna priversti pasitraukti iš rinkos (bankrutuoti). Tam tikrą vaidmenį suvaidino ir pasikeitusi po dešiniųjų vyriausybės atėjimo į valdžią 1996 m. politika. Lietuvą pasiekus 1929–1933 m. ekonominei krizei, tautininkų vyriausybė iš paskutinių išteklių siekė padėti ūkininkams tomis pačiomis priemonėmis, kokiomis LDDP vyriausybė 1993–1996 m. siekė gelbėti ŽŪB: palaikydama minimalias garantuotas supirkimo kainas. Dešinieji šias subsidijas nutraukė kaip tik Rusijos krizės išvakarėse, tokiu būdu sėkmingai sužlugdydami ne tik didžiąją dalį jų nemėgstamų ŽŪB, bet ir daugelį tų ūkininkų, kurie imdami bankų pa-

skolas kurti orientuotus į kapitalą „fermeriškus“ ūkius, savo verslo planus grindė prielaidomis, kad tos supirkimo kainos išliks.

Lietuvai tapus ES nare, lyginti tarpukario ir pokomunistinės agrarinių reformų ekonominius rezultatus darosi keblu dėl ES BŽŪP priemonių, kuriomis siekiama palaikyti ūkininkų pajamas nepriklausomai nuo jų ekonominės veiklos rezultatų. Be to, pajamų galima gauti už ūkio perorientavimą į ekologiškos produkcijos gamybą, kaimo turizmo verslą arba tiesiog pasitraukiant iš aktyvios žemės ūkio veiklos. Gyvenimas šiame naujame ekonominiame šiltnamyje, į kurį griuvus senajam vėlyvojo sovietmečio planinio-administracinio ūkio šiltnamiui, vėl pateko daugiau negu 10 metų reformos skersvėjų ir pasaulinės rinkos speigo kamuotas Lietuvos žemės ūkis, truks tol, kol turtingiausių ES šalių piliečiai bus pasirengę mokėti dabartinės ES BŽŪP kaštus. Ją pagrindžia ekonominė filosofija, kuri žemdirbystės tikslu laiko ne tik gauti maksimalų pelną iš investuoto kapitalo, bet ir išsaugoti gamtinę aplinką ir tradicinį landšaftą, kurio neatsiejama dalis yra smulkūs šeimyniniai ūkiai su jų šeiminingų savitu gyvenimo būdu. Tokiu būdu kaimas ir žemės ūkis traktuojamas kaip savotiškas ekonominis draustinis ar rezervatas, kuriame siekiama išsaugoti tam tikras ekonominės faunos rūšis, kurias kitaip išnaikintų negailestinga stambiųjų laisvosios rinkos grobuonių konkurencija.

Matuojant pokomunistinės agrarinės reformos rezultatus naujaisiais „europiniais“ kriterijais, jie pranoksta tarpukario ekonominės reformos rezultatus. Silpnai vystantis pramo-

nei, lėtai augant miestams, o antrame pokario dešimtmetyje dar ir nutrūkus emigracijai, vis didesnis Kauno Lietuvos gyventojų skaičius turėjo pragyventi iš žemės ūkio. Nors žemės ūkio produktyvumas augo sparčiau už gyventojų skaičių, ir todėl Lietuvai negrėsė maltusiškoji gyventojų pertekliaus krizė, spaudimas gamtinei aplinkai didėjo. Didėjo dirbamos žemės plotai, buvo iškertami miškai, kentėjo gamta. Žinoma, poveikio, kurį daugiausia vis dar tradicinės žemdirbystės intensyvinimas darė gamtinei aplinkai, negalima lyginti su sovietinių laikų melioracijos ir chemizacijos padaryta šalutine žala.

Pokomunistinė agrarinė reforma vienu smūgiu leido išspręsti šias gamtos saugos problemas, dėl kurių kėlė aliarmą sovietmečio pabaigoje Lietuvoje griausmingai pasireiškęs, o vėliau į nebūtį išėjęs žaliųjų sąjūdis. Didėjant apleistų žemių plotams, susidaro palankios sąlygos padidinti miškų plotus. Jau dabar Lietuva yra viena ekologiškiausių ES šalių, apie ką byloja ir 17 vieta pasaulyje pagal aplinkos gerovės indeksą (*Environmental Performance Index*).¹⁷ Iškalbingas tas faktas, kad antrą vietą pasaulyje pagal šį indeksą užima Latvija, kuri dar neseniai buvo labiausiai industrializuota sovietinė respublika, ir kur dekolektivizacija baigėsi rezultatais, kurie turėtų būti laikomi katastrofa, jeigu taikytume vien konvencinius „produkcionistinius“ ekonominius kriterijus (plg. Alanen 2004; Boruks 2003: 623–636).

Galima abejojti, ar yra priežastinis ryšys tarp radikalios restitucinės žemės reformos bei dekolektivizacijos ir Lietuvos ekonomikos agrarinio sektoriaus pasiekimų antrame pokomunistinia-

¹⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_Performance_Index#2012> 2012.04.12.

me dešimtmetyje. Galimas daiktas, kad grynai ekonominiai pokomunistinio Lietuvos žemės ūkio pasiekimai (ir didesnės bendrosios gamybos apimtys, ir produktyvumo prasme) būtų buvę dar didesni, jeigu būtų vykdyta politika, sudariusi sąlygas ne mažai daliai, bet daugumai kolektyvinių ūkių persitvarkyti į stambias konkurencingas kapitalistines agrofirmas, valdomas naujųjų lietuviškų agrokapitalistų, išėjusių iš kolūkinio kaimo partinio-ūkinio aktyvo gretų. Tačiau tada mažesni būtų akivaizdūs pokomunistinės Lietuvos pasiekimais gamtosaugos srityje, o gal būt – ir jos ekonominis potencialas netolimoje ateityje įsibėgėjęs šeštajai Kondratjevo bangai, kuriai prielaidas kuria sintetinės biologijos pažanga (žr. Norkus 2012 a; 2012b: 293–295). Nauja technologinė revoliucija aptuštėjusią Lietuvą, kurioje stambios užsienio ir nacionalinės privačios korporacijos jau bus spėjusios komasuoti didelius žemės plotus, galimai pavers Lietuvą „Baltijos Kuveitu“, gyvenančiu iš biomasės ir biokuro gamybos bei eksporto. Tą potencialą kuria tradicinės žemės ūkio gamybos nuosmukis ir Lietuvos depopuliacija.

Išvados

1. Tarpukario agrarinę reformą sudarė dvarų žemės parceliavimas ir kaimų išskirstymas vienkiemiais. Pokomunistinę agrarinę reformą sudarė restitucinė žemės reforma, atkurianti jos savininkų bei paveldėtojų nuosavybės teises iki 1940 m. turėtai žemei ir kolūkių ir tarybinių ūkių kilnojamo ir nekilnojamo turto privatizacija, vietoje jų kuriantis šeimyniniams ūkiams ir korporacinėms žemės ūkio įmonėms.
2. 1922 m. žemės reforma Lietuvoje dvarų kumečius pavertė ūkininkais. 1948–1951 m. kolektyvizacija visus ūkininkus pavertė sovietiniais kumečiais – valstybinių dvarų darbininkais. 1991–1992 m. dekollektyvizacija didžiąją daugumą sovietinių kumečių privertė vėl tapti ūkininkais arba pavertė bedarbiais bei mažžemiais, pragyvenančiais iš sodybinio ūkio.
3. Represinė darbo jėgos kontrolė yra bendras gamybinių santykių dvaruose iki 1922 m. reformos ir sovietiniuose kolektyviniuose ūkiuose bruožas.
4. Tarpukario agrarinė reforma Lietuvoje buvo kiek mažiau nuosekli ir radikali, nei kitose Baltijos šalyse, bet pranoko nuoseklumu pokomunistinę agrarinę reformą. Tarpukario agrarinės reformos nuoseklumą lėmė dvarininkų socialinė ir politinė izoliacija ir įtakingiausių politinių jėgų konsensusas dėl jos tikslų: neutralizuoti bolševizmo pavojų, likviduoti ekonominius agresyvios lenkų mažumos socialinės galios pagrindus, padidinti žemės ūkio gamybą ir produktyvumą.
5. Pokomunistinė agrarinė reforma nebuvo nuosekli, nes ją vykdė skirtingų tikslų siekios politinės jėgos: valstiečių ūkių sukūrimo eksperimentu pradėjo sovietinė valdžia, ieškojusi būdų padidinti kolektyvizuoto žemės ūkio produktyvumą; žemės nuosavybės teisių restitucija bei kolektyvinių ūkių išardymu pagreitę suteikė politinė dešinė, siekusi atkurti teisingumą senajai ūkininkų kartai ir jų palikuonims, restauruoti vienkieminį ūkininkų šeimos ūkį bei sunaikinti partinio-ūkinio aktyvo („raudonųjų baronų“) įtakos kaime ekonominius pagrindus; žemės ūkio

bendrovių rėmimu ir sodybinių sklypų privatizavimu tęsė ekskomunistinę kairę, siekdama teisingumo naujai sovietinio kumečių kartai ir tikėdamasi padaryti ją savo politinė klientūra Lietuvos kaime; iš esmės užbaigę 1996 m vėl grįžusi į valdžią politinė dešinė, savo politika pribaugusi ekonomiškai mažiau gyvybingas ŽŪB.

6. Dėl žemės reformos vykdymo nenuoseklumų ir vienkiemų likvidacijos sovietmečiu restitucinė žemės reforma ne atkūrė 1940 m. egzistavusius žemėvaldos ir gamybinius santykius, bet sukūrė santvarką, labiau primenančią ikireforminę 1922 m. būklę. Jų bendri bruožai yra kaimo gyventojų koncentracija gatviniuose kaimuose (kolūkinėse gyvenvietėse), didelis bežemių ir mažžemių („trihektarininkų“) skaičius, režinė ar „kšnelinė“ žemėvaldos fragmentacija. Tačiau jeigu iki 1922 m. stambūs žemvaldžiai dalį žemės nuomojo smulkiems ūkininkams, tai pokomunistinėje Lietuvoje daugybė smulkių žemvaldžių nuomoja žemę stambiems ūkininkams ir korporacinėms žemės ūkio įmonėms.
7. ŽŪB likimas pokomunistiniais dešimtmečiais daugeliu bruožu atkartoja 1922 m. žemės reformos apkarpytų dvarų ekonominę raidą tarpukariu. Į tuo metu tautininkų vykdytą žemės ūkio politiką pokomunistiniu laikotarpiu labiau panaši ekskomunistinių, o ne dešiniųjų vyriausybių vykdyta politika.
8. Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, tarpukario agrarinė reforma turėjo pozityvių ekonominių pasekmių, tuo tarpu kai Vidurio ir Pietryčių Europos šalyse jos ekonominės pasekmės buvo daugiausia neutralios arba

neigiamos. Lietuvoje teigiamas ekonominės reformos pasekmes (žemės ūkio gamybos apimtys ir produktyvumo didėjimą) lėmė ne dvarų parceliacija, bet kaimų išskirstymas vienkiemiais, sukūręs sąlygas Lietuvos žemės ūkiui pasukti „daniškuoju“ kapitalistinės raidos keliu, kurio skiriamieji bruožai yra imlios darbo jėgai prekinės produkcijos ir vertikalios smulkaus ūkio kooperacijos plėtra. Daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių tarpukario reforma tik pristabdė kapitalizmo raidą žemės ūkyje, užkonservuodama tradicinį valstietišką ūkį.

9. Priklausomai nuo ekonominių pokomunistinės agrarinės reformos padarinių pirmojo jos dešimtmečio metu, buvusias komunistines šalis galima suskirstyti į tris grupes: (a) šalis, kuriose išaugo ir bendroji žemės ūkio produkcijos apimtis, ir gamybos produktyvumas (Kinija, Vietnamas); (b) šalis, kuriose sumažėjo apimtis, bet padidėjo produktyvumas (Čekija, Slovakija, Vengrija, Rytų Vokietija, Estija); (c) šalis, kur sumažėjo ir gamybos apimtis, ir jos produktyvumas (dauguma buvusių SSRS respublikų, įskaitant ir Lietuvą).
10. Dėl išeivių iš kaimo, suinteresuotų ikikomunistinio laikmečio žemės nuosavybės teisių atkūrimu, santykinės gausos Lietuvoje ir kitose tik komunistiniu laikotarpiu urbanizuotose šalyse, Lietuvoje buvo politiškai neįmanoma agrarinė reforma, labiau atsižvelgianti į naujos sovietinių kumečių kartos interesus, kurie buvo palankūs kolektyvinių ūkių transformacijai į kapitalistinius korporacinius ūkius.
11. Pasiiekti bent estiško lygio ekonominius rezultatus agrarinei reformai pirmojo jos

- dešimtmečio Lietuvoje metu sutrukdė suvėluota makroekonominė stabilizacija ir „stalininiai“ G. Vagnoriaus vyriausybės naudoti dekolektyvizacijos metodai.
12. 1922 m. reforma „sutaupino“ žemės nuosavybę Lietuvoje, atėmusi ją iš sulenkėjusios dvarininkijos ir perdavusi tautinės daugumos atstovams. Pokomunistinė žemės reforma sudarė sąlygas ateityje žemės nuosavybei pereiti į savininkų užsieniečių rankas.
13. Antrajame prokomunistiniam dešimtmečiui prasidėjusiam Lietuvos žemės ūkio ekonominių rodiklių gerėjimui didžiausios priežastinės reikšmės turėjo palanki bendra ekonominė konjunktūra bei Lietuvai įstojus į ES gautos subsidijos bei kita parama, įgalinusi korporacines žemės ūkio įmones ir ūkininkus, kuriančius orientuotus į kapitalą fermerių ūkius, padidinti investicijas.
14. Lietuvai tapus ES nare su jos bendra žemės ūkio produkcijos rinka, reguliuojama kvotų ir subsidijų sistemos priemonėmis, grynai ekonominiai kriterijai nustoja būti pakankami žemės ūkio pokomunistinės raidos rezultatams vertinti. Vertinant juos ES ypačingai sureikšminamų gamtos saugos kriterijų pagrindu, tuos rezultatus galima vertinti kaip išskirtinai teigiamus: žemės nuosavybės teisių restitucija ir dekolektyvizacija leido Lietuvai su kaupu įvykdyti ES savo narėms keliamus gamtos saugos reikalavimus, tapti Lietuvai viena švariausių ir ekologiškiausių ES šalių, įgyti būsimos ekologinio turizmo arba bioenergetinės industrijos pažadėtosios žemės potencialą, kuris galės būti realizuotas, netolimoje ateityje išibėgėjus naujai technologinei revoliucijai, kuriai kelių tiesia sintetinės biologijos pažanga.

LITERATŪRA

- Abrahams, Ray; Kahk, Juhan. 1994. *Barons and Farmers – Continuity and Transformation in Rural Estonia 1816–1994*. Göteborg: University of Göteborg.
- Alanen, Ilkka. 2004. „Rural Problematics in the Baltic Countries“, Alanen, Ilkka (Ed.). *Mapping the Rural Problem in the Baltic Countryside. Transition Processes in the Rural Areas of Estonia, Latvia and Lithuania*. Aldershot: Ashgate, p. 1–57.
- Alanen, Ilkka; Nikula, Jouko; Pöder, Helvi; Ruutso, Rein (Eds). 2001. *Decollectivisation, Destruction and Desillusionment. A Community Study in Southern Estonia*. Aldershot: Ashgate.
- Aleknavičius, Pranas (Sud.). 1996a. *Agrarinės reformos įvertinimas*. Vilnius: Jošara.
- Aleknavičius, Pranas (Sud.). 1996b. *Žemės reformos sumanytojai, vykdytojai ir kritikai*. Vilnius: Jošara.
- Aleknavičius, Pranas. 2008. *Žemės santykių pertvarkymas Lietuvos kaime 1989–2008 metais*. Vilnius: Jandrija.
- Aleknavičius, Pranas; Skuodžiūnas, Vytautas (Sud.). 1996. *Žemės tvarkymo darbai Lietuvoje: nuo seniausių laikų iki 1990 metų*. Kaunas: Valstybinis žemėtvarkos institutas.
- Aleksa, Jonas 1925. *Lietuvių tautos likimo klausimu*. T. 1. *Lietuvos kaimas ir žemės ūkis*. Kaunas: Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos leidinys.
- Balčiūnas, Valerijonas. 1938. *Lietuvos kaimų žemės tvarkymas istorijos, ūkio ir statistikos šviesoje*. Kaunas: Žemės reformos valdybos leidinys.
- Balkelis, Tomas. 2010. „Opening Gates to the West: Lithuanian and Jewish Migrations from the Lithuanian Provinces, 1867–1914“, *Etniškumo studijos*, Nr. 1/2, p. 41–66.

Barlösius, Eva; Neu, Claudia. 2009. „Failure as a Precondition for Success – the Transformation of East German Agriculture Revisited“, *Eastern European Countryside*, Vol. 15, p. 37–60.

Berg-Schlosser, Dirk, Mitchell, Jeremy. 2000. „Introduction“, Berg-Schlosser d., Mitchell J. (Eds) *Conditions of Democracy in Europe, 1919–1939. Systematic Case Studies*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave, 2000, p.1–39.

Biegeleisen Leon W. 1924–1926. *Reforma rol-na głównych państw europejskich*. T. 1–2. Warszawa: F. Hoesick.

Boruks, Arturs. 2003. *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā: no senākiem laikiem līdz mūsdienām*. 2. izd. pārstrādāis un papildnātais izdevums. Jelgava : Latvijas lauksaimniecības universitāte.

Chevalier, Pascal; Mačiulytė, Jurgita; Prapies-tienė Regina. 2010/2011. „Vidurio ir Rytų Euro-pos kaimas ES kontekste“, *Annales Geographicae*, Vol. 43–44, p. 116–127.

Daugirdaitė-Sruogienė, Vanda. 1975. *Lietuvos steigiamasis seimas*. New York: Tautos fondas.

Glemža, Jonas (Sud.). 1972. *Žemės ūkio gamybinė kooperacija nepriklausomoje Lietuvoje 1920–1940*. Londonas : Nida.

Halamska, Maria. 1998. *Dekolektywizacja rol-nictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnic-twa PAN.

Heller, Henry. 2011. *The Birth of Capitalism. A Twenty-First-Century Perspective*. London: Pluto Press.

Kahk, Juhan; Tarvel, Enn. 1997. *An Economic History of the Baltic Countries*. Stockholm: Stock-holm University.

Kochanowicz, Jacek. 1992. *Spór o teorię gospo-darki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii i eko-nomii i historii gospodarczej*. Warszawa: UW.

Kriščiukaitienė, Irena; Galnaitytė, Aistė; Jed-lik, Andrej; Meyers, William H. 2009. „Analysis of Agricultural Policy Scenario Impacts on Lithu-anian Agriculture“, *Žemės ūkio mokslai*, t. 16 (3/4), p. 101–112.

Kuliešis, Gediminas; Šalengaitė, Diana; Ko-zlovskaja, Audronė. 2011. *Apleista žemė: problemos*

ir sprendimo būdai. Mokslo studija. Vilnius : Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. <http://www.laei.lt/x_file_download.php?pid=1046> 2012.04.12.

Laschewski, Lutz. 1998. „Continuity and Change – Agricultural Restructuring in East Germa-ny“, *Eastern European Countryside*, Vol. 4, p. 37–48.

Lerman, Zwi; Kislev, Yoav; Biton, David; Kriss, Alon. 2003. Agricultural Output and Productivity in the Former Soviet Republics. *Economic Develop-ment and Cultural Change*, 51, 999–1018.

Lerman, Zvi; Csaki, Csaba; Feder, Gershon. 2004. *Agriculture in Transition: Land Policies and Evolving Farm Structures in Post-Soviet Countries*. Lanham: Lexington Books.

Lietuvos ekonominė ir socialinė raida 1989–1993 metais. Statistinė apžvalga. 1994. Vilnius.

Luiga G.E., Warep W. 1924. Die neue Agrar-verfassung in Eesti: ihre geschichtlichen Ursachen und sozialpolitischen Auswirkungen. Dorpat: Pos-timees.

Maciulyte, Jurgita. 2001. *Les mutations agraires dans l'espace Lituanien*. Montpellier : Service des publications de l'Université Paul Valéry.

Mačiulytė, Jurgita. 2003. „Dekolektyvizacijos procesas Lietuvos kaimiškose vietovėse“, *Geografija*, t. 39 (2), p. 31–37.

Macours, Karen; Swinnen, Johan F.M. 2000. „Causes of Output Decline during Transition: The Case of Central and Eastern European Agricul-ture“, *Journal of Comparative Economics*, Vol. 28, p. 172–206.

Macours, Karen; Swinnen, Johan F.M. 2002. „Patterns of Agrarian Transition“, *Economic Devel-opment and Cultural Change*, Vol. 50 (2), p. 265–294.

Maldeikis, Petras. 1975. *Mykolas Krupavičius*. Chicago: Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga.

Melnikienė, Rasa (autorių kolektyvo vadovė). 2011. *Lietuvos žemės ir maisto ūkis 2010*. Vilnius: Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. < http://www.laei.lt/x_file_download.php?pid=953 >. 2012.04.12.

Mitrany, David. 1930. *The Land and the Peas-ant in Rumania*. New Haven; Yale UP.

Moore, Barrington Jr. 1966. *Social Origins of*

Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Boston: Beacon Press.

Moore, Wilbert E. 1945. *Economic Demography of Eastern and South Eastern Europe.* Geneva: League of Nations.

Morkūnas, Vitalis. 1977. *Nuo tamsos ligi tamsos (Žemės ūkio darbininkų buitis Lietuvoje 1919–1940 m.).* Vilnius: Mokslas.

Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu.* Vilnius: VU leidykla.

Norkus, Zenonas. 2012a. „Apie ateinančią sintetinės biologijos Kondratjevo bangą ir biokapitalistinę Lietuvą“, *Problemos*, t. 71, p. 79–97.

Norkus, Zenonas. 2012b. *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation.* Vilnius: Apostrofa/CEU Press.

Plakans, Andrejs. 1984. “The Demographic Transition in the Baltic Provinces and Finland: Prospects for a Comparative Study”, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 15 (2/3), p. 171–184.

Povilaitis, Bronius. 1997 (1988). *Lietuvos žemės ūkis 1918–1940. Jo raida ir pažanga.* 2-asis leidimas. Vilnius: Tėvynės sargas.

Poviliūnas, Antanas. 2008. *Lietuvos žemės ūkio grįžimas į rinkos santykius ir ūkininkijos ekonominė raida.* Vilnius: Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas.

Poviliūnas, Arūnas. 2003. *Kaimo atskirties profiliai.* Vilnius: Kronta.

Pronckus, Mykolas. 2004. *Tamsioji laisvės pusė.* Vilnius: Gairės.

Ramanauskas, Julius (Red. Kolegijos pirm.). 2001. *Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai.* Tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys. Kaunas, Akademija: Lietuvos žemės ūkio universitetas.

Roszkowski, Wojciech. 1995. *Land Reforms in East Central Europe after World War One.* Warsaw: Institute of Political Studies, Polish Academy of Science.

Rozelle, Scott; Swinnen, Johan F.M. 2004. “Success and Failure of Reform: Insights from the

Transition of Agriculture”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 42(2), p. 404–456.

Sering, Max. 1929. *Agrarrevolution und Agrarreform in Ost- und Mitteleuropa.* Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter De Gruyter.

Stöhr, Felix. 1930. *Die Wirtschaft der Republik Litauens in ersten Jahrzehnt ihres Bestehens (1918–1928).* Erlangen: Hoefer und Limmert.

Swinnen, Johan F.M. 1999. “The Political Economy of Land Reform Choices in Central and Eastern Europe”, *Economics of Transition*, Vol. 7 (3), p. 637–664.

Swinnen, Johan E.; Buckwell Allan; Mathijs, Erik (Eds). 1997. *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe.* Aldershot: Ashgate.

Taagepera, Rein. 1972. “Inequality Indices for Baltic Farm Size Distribution, 1929–1940”, *Journal of Baltic Studies*, Vol. 3 (1), p. 26–34.

Tamošiūnas, Julius. *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos (kapitalizmo ir socializmo epocha).* Vilnius: Mintis.

Terleckas, Vladas. 1992. *Pinigai Lietuvoje 1915–1944.* Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Tiltman, Hubert H. 1934. *Peasant Europe.* London: Jarrolds Publishers.

Treiny, Mečislovas. 2001. „Agrarinės politikos problemų ir jų sprendimo būdų I-joje ir II-joje Lietuvos Respublikoje palyginimas“, *Nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio plėtros dešimtmečiai.* Tarptautinės mokslinės konferencijos straipsnių rinkinys. Kaunas, Akademija: Lietuvos žemės ūkio universitetas, p. 106–114.

Treiny, Mečislovas. 2008. „Lietuvos žemdirbių sąjūdis: ištakos ir šūkurai“, Treiny, Mečislovas (Sud.). *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmetis.* Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas, p. 9–210.

Truska, Liudas. 1961. „Emigracija iš Lietuvos 1868–1914 metais“, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai.* A serija. 1961. T. 1 (10), p. 71–85.

Ūkių veiklos rezultatai (ŪADT tyrimo duomenys) 2009. 2011. Vilnius: Lietuvos agrarinės ekon-

mikos institutas. <http://www.laei.lt/x_file_download.php?pid=1058 > . 2012.04.12

Vaskela, Gediminas. 1990. *Žemę išdalysim iki rudens....* Vilnius: Mintis.

Vaskela, Gediminas. 1996. „The Land Reform of 1919–1940: Lithuania and the Countries of East and Central Europe“, *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 1, p. 116–132.

Vaskela, Gediminas. 1998. Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m. Analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas. Vilnius: LII leidykla.

Velikonis, Virmantas. 1996 (1992). „Žemė ir žmogus“, Aleknavičius, Pranas (Sud.). *Žemės reformos sumanytojai, vykdytojai ir kritikai*. Vilnius: Jošara, p. 43–46.

Visackas, Antanas. 1990. *Lietuvos pieno pramonė iki 1941 metų*. Vilnius: Mintis.

Vitunskienė, Vlada; Čaplikas, Jonas. 2006. „Evolutionary Process of Internal Structure of Lithuanian Agricultural Companies“, *Economics and Rural Development*, Vol. 2 (2), p. 39–50.

Zubkova, Jelena. 2010. *Pabaltijys ir Kremlius, 1940–1953*. Vilnius: Mintis.

Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Эйдинтас, Альфонсас. 1989. *Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940 гг.* Вильнюс: Мокскас.

ABSTRACT

A COMPARATIVE HISTORICAL SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF AGRARIAN REFORMS IN THE FIRST AND THE SECOND REPUBLIC OF LITHUANIA

The paper compares the initial conditions, the course and the outcomes of the interwar (1922) and the post-communist (since 1989) agrarian reforms in Lithuania, controlling and enlarging these diachronic comparisons with synchronic comparisons of the analogous processes in other Eastern and Central European countries at the same times. Most important similarities between both reforms were created by the collectivization in 1948–1951, which for all Lithuanian tillers shaped the condition in which before the 1922 reform the wage workers (*kumečiai*) at the large estates were living and working. They received in money only part of their salaries. Another part was paid in kind, including a land plot which was cultivated using the inventory and draught animals provided by landlord. This is quite similar to the small plots allocation for personal use to collective farms workers, and how they were cultivated. However, differently from the workers of collective farms in Russia, who until late 1960s had no passports, Lithuanian collective farmers were not made serfs, because the passportization of Lithuanian countryside population was implemented by Soviet authorities as part of their efforts to suppress resistance movement. Similarly to agrarian wage workers before 1922, collective farm workers were subject to the repressive labour force control regime, providing for managers of collective farms the *de facto* power of „red barons“. Main aims of the interwar agrarian reforms were the restriction of power of the formerly privileged minorities and suppression of Communism. However, only in the Baltic States the reforms had no negative economic outcomes. In Lithuania, such outcomes were preempted by the dispersion of villages into individual settlement farms, which proceeded along with the parcellization of large estates. Comparing with interwar reform, post-communist agrarian reform was less consistent, because its course was under heavy impact of the interest conflict between the new generation of the collective farms workers, interested to keep their working places, and those descendants of the former land owners, who left villages for cities. As far as Lithuania was one of those post-communist countries, where second group was stronger, in this country a radical restitutive land reform was implemented along

with the de-collectivization which has restored family farming. However, because of the interjacent liquidation of the individual settlements (re-concentration of rural population in the villages) and demographic changes in the Communist time, it did restore in the Lithuanian countryside and agriculture the *status quo* of 1940. Rather, it has created the state that is more reminiscent of situation in the Lithuanian countryside before the agrarian reform of 1922: broad social stratum of small plots (3 ha) owners; villages; a fragmented land ownership structure; and large farms reminiscent of landed estates before 1922 reform. While some of them are new ventures (e.g. huge swine-breeding farms, operated by foreignly owned agrobusiness), many emerged out of agricultural partnerships, which were the fragments of the former collective farms. They were established by former collective workers to operate technological complexes of former collective farms which were too large for using by family farms. The evolution of these remainders of collective farms is similar to the evolution of the former landlord farms after their landholdings were reduced by agrarian reform of 1922. The reform left in ownership of the landlords the buildings and other estate with part of land (up to 80–150 ha). Most of these residual estates went bankrupt and were sold in parts at auctions, while some of the survived becoming competitive agricultural enterprises. Similarly, most efficient partnerships survived, expanded and became competitive large-scale corporate capitalist agricultural enterprises. The economic outcomes of the interwar reform are superior to those of post-communist reform: after the first reform, both the general agricultural output and the productivity increased, while both indicators decreased during the first decade of the post-communist agrarian reform. Ex-communist Left in Lithuania promoted moderate agrarian reform, involving transformation of collective farms into the private corporate capitalist agricultural companies. The author argues that such reform would not be able to prevent the reduction in output, because the output as of in 1989 was possible only under economic hothouse conditions of the late Soviet time for agriculture (lavish subsidies, unlimited demand, „price scissors“ favouring agriculture). However, most probably, a more gradual reform would help to increase the agricultural productivity already during its first decade. After Lithuania was accepted to EU and its agriculture is in the „economic hothouse“ again, the agricultural activities cannot be assessed only by economic criteria alone. If the outcomes of the post-communist agrarian reform are assessed by values of ecology, they are very positive indeed.

Gauta: 2012 04 10

Pateikta spaudai: 2012 10 11

Department of Sociology

Faculty of Philosophy

Vilnius University

E-mail: Zenonas.Norkus@fsf.vu.lt